

હરિ ઐ

સાદર

અર્પણ

પરમ પૂજ્ય મોટાને

જેઓશ્રીનું શુભ

ભાગી તેમ જ ઉન્નતિ આધ્યાત્મિકતા

અને

સાર્થક વ્યવહાર કુશળતાને।

સુદર સગમ છે

શુ. મ.

શુ.

નિ.

I bow to the Teacher, who pointed  
out the Path to me.

Who revealed to me the Law of Nature,  
Who taught me the *Mantra* of Love,  
Who brought me into touch with the  
Perfect Men.

I bow to the Teacher who taught me  
that the Heart of Man is the Temple  
Divine, and also the control of the  
mind which disturbs the peace and  
purity of that Temple.

I bow to the Teacher who taught me  
that there are not many races in the  
world but only one—the race of  
mankind—and who, thus, propagated  
the Principle of Brotherhood.

G. M.

## ગુરુ ૐ ગુરુચરણકમળે

પરમ પૂજ્ય ગુરુદયાળ મનિકજને સૌ કોઈ 'ચાચાજી'ના વહાલસોયા નામથી ઓળખે છે તેઓશ્રી અમારા જીવનમાં ગુરુસ્થાને વિરાજે છે

પૂ ચાચાજી વાતચીતમાં ઘણી વાર પોતાના જીવન અનુભવો ટાકતા હોય છે એ સાંભળીને ઘણા લોકો તેઓશ્રીને કહે છે 'ચાચાજી, આપ જો આપની આત્મકથા કે આપના સંસ્મરણો લખો તો સૌને તે પ્રેરણાત્મક થઈ પડે અને આપના જીવન વિશે પણ જાણના મળે'

પરંતુ ચાચાજી રહ્યા મનુના નમ્ર બક્ષી તઓ તો મૌનમાં જ આ વાનતો જવાબ હમેશા આપે તેઓ એટલા નમ્ર છે કે પાતાના વિશે કશું કહેના પણ ખૂબ ખૂબ સંકેત અનુભવે, તો પછી પોત પોતાના વિશે કશું લખે એ બંને જ શી રીતે ?

અમે પણ પૂજ્ય ચાચાજીને પ્રેમાળપણે ઘણી વાર તેઓશ્રીના જીવન વિશે પૂછતા પરંતુ તેઓ એ વાત ટાળતા અને કોઈ વાર મીઠી આખો પણ બતાવતા પરંતુ અમે તો વારંવાર નાનકડા બાળકોની માફક પૂછતા જ રહ્યા અને પૂજ્ય કાકાઆદેમે પ્રત્નાવનામાં લખ્યું છે તેમ, 'ભકતો પોતાને વિશે જાગ્યે જ વિશે જોવાના હોય છે

પણ ભક્તના ભક્ત આગળ એવા લોકોનું કહ્યું ચાલતું નથી અને  
 પ્રેમાળ પ્રશ્નોની અસર તો તેઓ ખાસે પાડે છે, એટલે અમ જેવા  
 બાળકોની હાને દુઃખ કરી પૂજ્ય ચાચાજી ધીમે ધીમે અમારા  
 પ્રશ્નોના જવાબ આપતા ગયા અને કાઈ કાઈ વાર વાતના સંદર્ભમાં  
 ખીમ્ પણ સમજાવે કહેતા ગયા. પૂ ચાચાજી આમ તો છે સરહદની,  
 એટલે મૂળ સ્થાનના અર્થને પણ તેમણે સાર્થક કર્યો છે — ગતલગ  
 કે તેઓ 'હદ'ને પણ 'સર' કરી ગયા છે તેથી પૂ ચાચાજી  
 જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાંના જ તેઓ જાની જાય છે ગુજરાતીને તેઓ  
 ગુજરાતી જ લાગે, સિંધીઓને તેઓ સિંધી જ લાગે — આમ દરેકને  
 ચાચાજી પેતાના આત્મીયજન જ લાગે આ નાતે અમારી સાથેની  
 વાતચીતમાં તેઓ ગુજરાતીમાં જ ધીમે ધીમે બોલતા હતા એટલે  
 અમે લગભગ પૂ ચાચાજીના જ શબ્દો લખી લેતા હતા આમ,  
 તેઓશ્રીના આ સમજાવેમાં પૂ ચાચાજીની ભાષા અને લઢણ  
 અનાવાસે આવી ગયા છે. તદ્દપરાંત, પૂ ચાચાજી આજુ લખાણ  
 આજણો પણ ગયા છે એક રીતે આ જાણુ લખાણ 'આત્મકથા' રૂપે  
 જ લખાયેલું છે એવે પૂ ચાચાજીના જીવનને ધોડુ ધોડુ હતા  
 વધાનથી સમજવામાં આ સમજાવે ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે,  
 એ આનંદની વાત છે

ખરી રીતે પૂ ચાચાજીનો પરિચય તો તેઓશ્રીના પ્રત્યક્ષ-  
 સમાગમથી જ આવી શકે તેઓશ્રીનો ખાસોચિત્ત વિનોદ, વાળક  
 જેડુ તેઓશ્રીનું મુખ્ય હાસ્ય, બાળકના જેવી તેઓશ્રીની ચમત્તી,  
 બાળકો વચ્ચે તેઓ વાળક જાની જઈ નાચનાચા અને ફૂંકફૂંક પણ  
 કરે, જનજનના ચાળા — હાવભાવ કરે અને જાણુ કિલોલ કિલોલ  
 કરી મૂકે બાળકની દુનિયા એટલે એક જ દુનિયા ત્યાં ન  
 મન કો મેદાન — ચાચાજી, કાળામેંડા, દિવસનીચ એક તરફ કસ  
 ન રે આપણે જો એક જ વિગતના મતાનની ભાવના બાળકમાં

સામાર થયેલી જોના મળે એ જ ન્યાયે આપણા દેશમાં કે વિદેશમાં  
 ગાળના આચાજને જોના ઘેલા ઘેતા થઈ જન આચાજ ચાલતા  
 ચાલતા આપણી સાથે કટલીયે ગભીર વાતો કરતા હોય પણ માર્ધ  
 બાળક આચાજને પસાર થતા જોઈને ઉલ્લાસમાં બોલી જાડે  
 'આચાજ!' ત્યાં તો આચાજ આગો ટહુકા દર 'ઓ !' વળી  
 માર્ધ વાર એની પાસે જઈને તોફાન પણ કરના લાગી જાય  
 આચ જની વિદેશયાત્રામાં પણ બાળકાએ આચાજને જ્યાં ત્યાં એવો જ  
 ભાનભર્યો આવકાર આપ્યો હતો અહીં એક પ્રસંગ પૂરતો થયો  
 એક વાર ફિલાડેલ્ફિયામાં આચાજ એક ખાનમ દિરમાં ગયા હતા  
 જાતેનારી માસ હતો આચાજ એક બાજઠ, પર જોય ત્યાં તો  
 એક પછી એક બાળક આંતરે આચાજની રૂપેરી સુનાળી દાઢી  
 જેમે અને આશ્ચર્યમાં બોલી જાડે 'Oh! પછી છેડે બધા  
 બોલી જાયા 'Oh, Santa Claus, you are very late!  
 પાળથી આચાજને જાણવા મળ્યું કે રમતી ડિસેમ્બરે નાતાનને  
 દિને બેલાક માણસો સાન્તા ક્લોઝની માફક ધોળી જનાવળી દાઢી  
 લગાવી સ્વાગ સજ્જતા હોય છે આચાજની પણ સાન્તા ક્લોઝ  
 જેની ધોળી ધોળી દાઢી જોઈને બાળકાને થયું કે આચાજની દાઢી  
 પણ જનાવળી હશે એટલે તેઓ કુતૂહલપૂર્વક થઈ દાઢી ખેંચતા  
 હતા અને 'અરે, આ તો સાચેસાચી દાઢી છે।' એની ખાતરી થતા  
 'Oh' બોની જાડતા હતા અને આચાજ નાતાલ પછી શાળામાં  
 ગયા હતા એટલે તેઓ બોલી જાડ્યા, 'અરે, સાન્તા ક્લોઝ, તમે તો  
 બહુ મોડા આ ના' આચાજ આ પ્રસંગ વર્ણવતા હસતા હમતા  
 મહે 'મો બાળકર વાદ છે કે મારી દાઢી ખેંચવાને લીધે નબૂક  
 દિવસ તે અનિશ્ચય કુખી હતી !'

કુટુંબમાં જાય તો ત્યાં પણ સસારીની ગભીરતા તેઓમીની  
 મસ્તીથી અને બાળક જોના તોફાનથી મ્યાની કયા અદસ્ય

થઈ જાય તેઓ સીધા રસોડા મુઘી પહોંચી જાય અને પોતાની ;  
 દાઢી આગળ કરીને કહે, “આ મુસલમાનને તમારા વાલિસ્તાનમાં  
 — (પાકનું સ્થાન—રસોડું) — દાખલ થવાની છૂટ છે ને ? અલગાઈ  
 તો નહિ જાયો ને ?” અને તરત જ આંખમ્પોળા કરવા લાગી “જય  
 અને જે કંઈ હોય એ નાના જાળકંતી માફક માગીને ખાવા મંડી  
 જાય — મુંઠા જાળરાતો રોટલો હોય કે પછી ગરમાગરમ લગિયા !  
 કોઈ મુખવાસમાં લવીચ આગળ ધરીને કહે : ‘હો, ચાચાજી,  
 લવીચ.’ તો ચાચાજી એ રબ્દ પર શ્લેષ કરીને કહે : ‘હા, હા,  
 Loving તો જોઈએ જ. એ વગર કેમ ચાલે ?’ કોઈ વળી  
 મુખવાસમાં એલચી આપે તો કહે : ‘હવે દુનિયામાં “એલચી”  
 વગર રાજકારભાર ન ચાલે. મારે મારે થયું એલચીનું સ્વાગત  
 કર્યું જોઈએ.’ કોઈ કહે : ‘ચાચાજી, ચા લેશો ?’ તો ચાચાજી  
 કહે : ‘જરૂર. પણ હું રહ્યો “ચાચા” જોઈએ મારે તો એ પાસા  
 ચા જોઈશે.’ ચાચાજીને ખાવામાં મગ્યું લ્યારે ન ચાલે, અને  
 ક્યાંક ખાવામાં મરચું આવી જાય, ત્યારે એમને આંખમાં તીખાશને  
 કીધે આંધ્ર આવી જાય. એ જોઈને કોઈ કહે : ‘ચાચાજી, મગ્યું  
 તો વધારે નથી પડ્યું ને ?’ તો ચાચાજી ઉસતા ઉસતા કહે : ‘એ  
 તો મારાં “ચાચાજી” વાદ આવી ગયા.’

પત્રોમાં પણ ચાચાજી એવો જ વિનોદ કરવા હોય. અહીં  
 એક જ પત્ર ઉદાહરણ તરીકે જમ થશે. ૧લી એપ્રિલે તેઓશ્રીએ  
 અમને એક વાર લખ્યું :

‘આજે “એલ રૂબ હે” ! (અર્થાત્ જે  
 દિવસે જ્યાં મૂખ જની જન્મ છે કે જીવનને મૂખ  
 બનાવે છે ?) તેથી મેં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી : “પ્રભુ,  
 મને મૂખાઈ પ્રદાન કર. ચતુરાઈથી હું કંઠાળો ગયો  
 — હું, પ્રભુ ! મૂખ જનીશ તો તને વધારે વડાવો સારીશ.

તેથી મને મૂર્ખાઈ પ્રદાન કર, કૃપાળુ પ્રભુ ! ”

‘અને પછી મેં મારી શિક્ષણ અરીસામાં જોઈ  
અને ખૂંચે ઉઠ્યો. અને મેં જૂમ પાડી જેથી પ્રભુ  
સાંભળી લે : “હું મૂર્ખ છું ! હું મૂર્ખ છું ! ”’

આવું આવું ઘણું બધું તેઓશ્રીના સંપર્કમાં — સમાગમમાં  
આવનારને જોવા — અણુવા મળે છે.

ચાચાજીનું સાચું સ્વરૂપ એ જ છે. તેઓશ્રી નાનામોટા સૌના  
પ્રેમાળ વડીલ — ગુરુજન — ચાચાજી જ છે. તેથી સૌ કોઈ દુઃખમાં,  
સંકટમાં, મુશ્કેલીમાં, મૂઝવણમાં, હતાશામાં, અકળામણમાં ચાચાજી  
પાસે દોડી જાય છે અને પોતાના હૈયાનું દુઃખ, અકળામણ, મૂઝવણ  
તેઓશ્રી આગળ દાલવવા મંડી પડે છે અને પૂ. ચાચાજી પણ  
વહાલરોથી ‘મા’ની માફક ધીરજથી, પ્રેમથી, સહાનુભૂતિથી,  
આખમાં ઝળઝળિયા સાથે બધું સાંભળે છે અને દુઃખીઓના દુઃખને,  
અકળામણને, મૂઝવણને હળવી કરી દે છે ચાચાજી આવે વખતે  
ભાગ્યે જ કશું જોડે છે કે માર્ગદર્શન આપે છે પરંતુ તેમના  
ચહેરા પર સહાનુભૂતિભરી, સમનવેદનાત્મક રેખાઓ અંકાઈ જાય  
છે, મુખમાંથી જોડો નિશ્વાસ નીકળી જાય છે અને તેઓશ્રીનું હૃદય  
ભાગવાનને પ્રાર્થના કરતું થઈ જાય છે — એના પ્રભાવથી જ દુઃખી  
માણસને અદરથી સાત્વના મળી જાય છે.

ચાચાજીનું પોતાનું સૌથી મોટું પ્રેરકબળ પ્રભુપ્રાર્થના જ છે.  
આપણી વાત સાંભળીને તેઓ એમ જ છેવટે કહે : ‘પ્રભુને હું  
પ્રાર્થના કરીશ કે તમારું દુઃખ દૂર કરે’, ‘હું આજે પ્રાર્થનામાં  
તમને યાદ કરીને પ્રભુના ચરણમાં અગળ મુજરીશ’ કોઈ કોઈ  
વાર જોડા નિશ્વાસ સાથે તેઓ ઘેરા અવાજે શક્તિ આટલું જ જોડી  
જોડે : ‘મા’

આમ, પૂ આચાર્યના વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપવા બેનીએ  
 નો પાઠ આવે ગેમ નથી એટલે પૂ કામસાદેમે યથાર્થપણે જ  
 કહ્યું છે અને અમે પણ નમ્રપણે કબૂલીએ છીએ કે, 'આચાર્યના  
 આ મતરિત્ત પર આ સસ્મરણો એમના સપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની પૂરી  
 આખી કમાવતા નથી'

આમ હોવા છતાં પૂ આચાર્ય જેવા નમ્ર, મૂક પ્રભુબક્તની  
 પામથી આપણે પણ અમે મેગરી શક્યા એ અમારું ધનભાગ્ય  
 જ છે અને આજે આ ગદ્ય અમે પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા છીએ  
 એને પણ અમે પરમ સદ્ગુણ જ સમજીએ છીએ કામળ કે  
 અમે જ્યારે જ્યારે આ સસ્મરણોને હપાનવાની વાત પૂ આચાર્ય  
 આગળ મૂકના, ત્યાર ત્યાર તઓ ના જ પાવતા અને કહેતા કે  
 'આમા હપાનવા જેવું કશું નથી! મારી તો કમળ તમે એ ।  
 હાપો એરી જ છે' છતાં આ જાતમા પણ અમે ઠાગકની  
 મદદ દર્શન બેઠા અને બેઠે પાંડી તપસ્યા પછી તેગોશી  
 પામથી સમર્પિ મેગરી શક્યા છીએ

અમે આ સસ્મરણોનું નામ જુદી જુદી રીતે વિચાર્યું હતું  
 પરંતુ પૂ આચાર્યએ કહ્યું કે, 'માગ જીવનમા જે કંઈ મનવા પામ્યું  
 છે એ પરમરૂપાનું પ્રભુની કૃપા જ પ્રિયન જ આભારી છે  
 પૂ શુરુદેવ રીત્તનાથે 'ગીતાગોલ'મા ગણ્યું છે એમ હું તો કહું છું  
 'I am only a flute of reed, My Master' — હું તો  
 માન વાસળી જેવો છું એમા સ્વ પૂરનાર પ્રભુ જ છે એટલે  
 તમારૂં આ સસ્મરણોને નામ આપવું હોય તો 'પરમરૂપા પ્રિય  
 આપી શક એમ છો પછી તમારી મગજ' અમા પછા  
 પૂ આચાર્યની વાત ગમી ગઈ અને આ પુસ્તકનું નામ અમે  
 'પરમરૂપા પ્રિય શામળ'



વળી તેઓશ્રીની અને અમારી ઇચ્છાથી આ પુસ્તકને હાર્દિક  
આશ્રમના પરમ પૂજ્ય મોટાના પવિત્ર ચરણકમળે અને સાર  
અર્પણ કરીએ છીએ

\*

\*

કવર ઉપરનું મુગોલન સ્નેહીશ્રી હર્ષદભાઈ ભટ્ટે કરી આપ્યું  
છે, એમા 'જયપ્રભુ'વાળો પૂ આચાર્યનો સ્કચ રૂપાવતનવાળો  
સ્નેહીશ્રી ધીરેનભાઈ ગાધીએ શાંતિનિકેતનમા દોરેલો એ પંથો લીધો  
છે પૂ આચાર્યનો ફોટો ગોરિનદી — મુર્ધ — ના કલ્પના સ્ફુટિયોના  
સ્નેહીશ્રી બાલુભાઈએ જે ચેલો છે અને પૂ મોટા તથા પૂ આચાર્યનો  
અધુક્ત ફોટો સ્નેહીશ્રી જગનભાઈ મહેતાએ જે ચેલો છે અહીં  
આ સૌ સ્નેહી ભાઈઓનો અને આભાર માનીએ છીએ

પૂ આચાર્યના હિંદી ભાષાનો અને ઉતારી લીધા, પરંતુ અમને  
હિંદી એટલું જાણુ સારું આવડતું નથી, એટલે ભાઈશ્રી સોમેશ્વરજી  
પુનેહિનજીએ એ ભાષાનોને જોડણીની દૃષ્ટિએ સુધારી આપ્યા, એ  
જલ્દય તેઓશ્રીનો અને આભાર માનીએ છીએ

સ્નેહીશ્રી મોહનભાઈ પરીએ પણ સુરુચિ છાપશાળામા એ  
સુદર રીતે બાપી આપના કબજે, એ જલ્દય તેઓશ્રીનો તેમ જ  
સુરુચિ છાપશાળાનો અને આભાર માનીએ છીએ

અને છેવટે, પરમ પૂજ્ય કાકાસાહેબે જાણ સમગ્રજો વાચી  
જઈને અમારી વિનંતીને સ્વીકારીને, જાપાનના પ્રવાસે જવાની  
ધમાસમા યોગ્ય છતાં વેળાસર વિસ્તૃત પ્રત્તાનના લખી આપીને  
આ પુસ્તકની મૂલ્યવત્તા વધારી છે, એ જલ્દય તેઓશ્રીનો અને ખૂબ  
ખૂબ આભાર માનીએ છીએ

અવન. પૂના મામલો અમારા હવે પત્રમાં ફેરવ  
 'રૂ' નું અપના આપત મુ' ૧' તેઓથીજ અમારા ૧૦ જે  
 મુદ્દાનું છે એનો અર્થ જાણીશો પણ કેટલી સહાય એમ તથા  
 ૧૨૬ ૧૧૫ મુદ્દાં તો મુદ્દાવરનામાં નક્કર છે, બાકિનામે અમારો  
 સારનો અર્થ — ૧૪ ગુજ, ૫૪, તાવલ — મારીને તેઓથીને  
 ૩૩ મ કરીએ છીએ

૧૮મી જુલાઈ ૧૮૯૭

સુકુલ કલાર્થી  
 નિરંજના કલાર્થી

નમ્ર વિનંતી

રોની-મુગળી મિત્રોને નમ્ર વિનંતી કે, આ પત્રનાકે અમે  
 હપાનીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એ અમે મૂકી નામણ કરે પડ્યું છે  
 તેથી કૃપા કરી આ પુસ્તકને અમાવશમાં સદાચ મરો તો અમને  
 મોટી રાહત મળી ગયેને

## ધન્યવાદ

શ્રી ગુરુદયાળજી મસ્તિક ચાચા વિશે મેં કોઈને મોઢે કશું સંભળ્યું ન હતું. એમના લેખો વાંચ્યા નહોતા કે એમના ગીતો સંભળ્યાં નહોતા. એવે વખતે એમના પ્રથમ દર્શન થયા. તરત એમના પ્રત્યે આકર્ષણ અને એનું કારણ શોધવા લાગ્યો. એમના સફેદ વાળ અને દાઢી આકર્ષક હતાં ખરાં, પણ તેટલું જ એ આકર્ષણ ન હતું. બીજા દોષ શબ્દ જડતો નથી એટલે કહું છું કે એમના વ્યક્તિત્વનું એ આકર્ષણ હતું. અને કૂલોમાથા જેમ મુગધ ચારેદાર ફેલાય છે તેમ એ વ્યક્તિત્વમાથા એ આકર્ષણ ફેલાવું હતું. તેથી જ એમનો પહેલો મેળાપ રીતસરનો યાદ ગયો છે.

આજે જ્યારે અમારો મેળાપ થાય છે ત્યારે હું કાર્ષક અકળાઉં છું અને છતાં એ મેળાપને જીવરથી ચાહું છું કારણ એ છે કે જ્યારે ચાચાજી મળે છે ત્યારે જગત્કસ્ત્રી મારો હાથ પકડી એ પોતાના માથા ઉપર રાખે છે નમ્રતાની એમની એ સાધના હશે. પણ મને એની અકળામણ થાય છે. અને છતાં ચાચાજીનો પમન્ન ચહેરો અને અદ્વૈતિમ આત્મીયતા જોઈ ગળ પાણી ધાઉં છું.

એક વખતે અમે એમને ઘોડા ભાજતો ગાર્દ સંભળાવવા કહ્યું. અને એમણે પણ મુક્ત મને દેટલાયે ભાજતો ગાર્દ સંભળાવ્યા.

ભજનોની ભાષા અથવા શૈલી તુ જગજગ સમજી નહિ,  
 ગેટલે ચૂકી ભજનોથી તુ ભાગ્યે જ ગદગદ થાઉં છું પણ ચાચાડને  
 તન્મય થઈને જાતા જોઈ હું એ વાતાવરણમાં પડેલી બનું  
 છું અને ભજનો યોગ્યા પછી પણ એમનું એ વાતાવરણ મને  
 ઘેરી રહે છે

પછી જ્યારે એમના કેટલાક લેખો અથવા ગદ્યગીતો અંગ્રેજીમાં  
 મેં વાંચ્યા, એમનું ભાષાગુણ અને એમની ભાવનાની ઉચ્ચ  
 ભૂમિકાનો પરિચય થયો, ત્યારે ચાચાજીના વ્યક્તિત્વનો ઠીક  
 ઠીક ખ્યાલ આવ્યો

મેં પ્રાગભમાં કહ્યું કે શુરુદયાળીના પ્રથમ દર્શન થયા તે  
 પહેલાં મેં એમનું નામ પણ સાંભળ્યું ન હતું પણ અન્યારે થાદ  
 આવે છે કે શુરુદયાળી વિશે શ્રી જમનાલાલજી આગમ દાર્શિક  
 બોલતા મેં દીનગધુ એન્ડર્સને સાંભળ્યા હતા કે શાંતિનિકેતનમાં  
 તેઓ એક શિક્ષક છે વગેરે પણ એ વાતોની મારા ઉપર કશી  
 અસર થયેલી નહિ

શુરુદયાળી અધ્યાત્મમાર્ગના પથિક છે એ માર્ગની એમણે  
 ઠીક ઠીક યાત્રા કરી છે મુખ્યે પહેલ્યા પણ હરો, પૂરા પહેલ્યા  
 ન હોય તોયે મુકામની આપી એમને થઈ જ છે કેમ કે એની  
 મસ્તી એમના ચહેરા પર અને એમના વર્તનમાં દેખાઈ આવે છે

પણ એની મસ્તીથી આપણને શું ? એ જાણે અને એમનો  
 એ આનંદ કે વિરહ જાણે પણ શુરુદયાળી સ્વભાવે જાનુકંભન  
 છે અને એમની એ ભક્તિ-ભાવના ખરેખર એવી છે એ  
 ભક્તિ-ભાવનાના વેગ અને આક્રમણ તો એમની વિદ્વતા,  
 એમનું જ્ઞાન અને દુનિયાનો વિશાળ અનુભવ જનુ દર્શાઈ જાય છે,  
 દર્શાઈ જાય છે એ કેવળ પ્રભુનો આશરો — ભક્ત જ આગમ  
 તરી અવે છે

એવા ભક્તો પોતાને વિશે ભાગ્યે જ વિશેષ બોલતા હોય છે પણ ભક્તના ભક્ત આગળ એના લોકાનુ કશું ચાલતું નથી અને પ્રેમાળ પ્રશ્નોની અસર તમે તેઓ ખાલે પણ છે લાઠી મુકુવ કવાઈ અને મિ નિરજનાને ધન્યનાદ ઘટે છે કે તેઓ જાતજાતના પ્રશ્નો પૂછીને ચાચાણ પાસેથી આત્મચર્ચા પર મળતી વિગતો મેળવી શક્યા છે

માણસ પોતાની મેળે આત્મકથા લખે છે ત્યારે અમુક ઢગે પોતાની જાતને ઝાળખાવના માગે છે પણ જ્યારે પ્રશ્નોના જવાબમાં માણસ બોલે છે ત્યારે જેવા પ્રશ્ન પૂછનાર, તે જાતની માણસના જીવનની વિશિષ્ટ જાણુ પ્રગટ થાય છે તેથી ચાચાણના આત્મચર્ચા પર આ સરમગ્ધો એમના સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની પૂરી આખી કસાવતા નથી

ફલદાનીમાં જોડાવેલા ફોલોના કુચ્છ ઉપરથી આપણને માણીની અભિરુચિનો પરિચય થાય છે પણ સમસ્ત જાણીયાનો નથી થતો, એવી જ રીતે અહીં થયું છે પ્રશ્નકર્તાઓએ જે જાતની જિજ્ઞાસા મેરી તે જાતના અને તેટલા પૂરતા ચાચાણ અહીં દેખા દે છે એમનું વ્યક્તિત્વ આવી વિશેષ છે એટલું તો આપણે સહેજે જાણી શકીએ છીએ

જ્યાં અધ્યાત્મના ક્ષેત્રની વાત આવી ત્યાં ગૂઢ અનુભવોનો ઉલ્લેખ આવવાનો જ અને ગૂઢ અનુભવો પાછળ પાછળ ચમત્કારો તો આવવાના જ અને આખી દુનિયામાં સામાન્ય માણસ એક જાણી છે કે એને અધ્યાત્મ કરતા ચમત્કારનો જ વધારે રસ હોય છે અને આગળ જતા આરા ચમત્કાર મારફતે જ બોગી દુનિયાને અધ્યાત્મનો પરિચય અને એની પ્રતીતિ ચાય છે ગમ તે ધર્મના મહાન ગ્રંથો સો, લેખકોને પોતાની અભિરુચિ પ્રમાણે જાતજાતના ચમત્કારો નોંધી રાખવાનું અથવા ઉપજારી કાઢવાનું

દોય તો હે ભગવાન! એવું કરજે કે મને એની ખગર ન પડે '   
 આખ્યાયિકા કહે છે કે ભગવાને એમ જાણ્યું કે એ સત રસ્તા   
 પરથી પસાર થતો હોય અને એની છાયા આગળ નહિ પણ પાછળ   
 પડતી હોય. ધાર એ ઝાંખામાથી પસાર થતા લોકો રોગમુક્ત થતા   
 હતા. લોકો એ સતની પ્રાર્થના અને સિદ્ધિ વિશે જાણતા હતા.   
 તેથી ચુપચાપ એની પાછળ જઈને એની ઝાંખામાથી પસાર થતા,   
 પણ થયેતા લાલ વિરો એ સત આગળ ઉલ્લેખ સરખો કરતા નહિ.   
 ભોળા ભડોળા ખ્રિસ્તી સાહિત્યમાં લોકોએ પાડેલું એ સતનું   
 નામ તોધાલું છે — 'The Saint of the Holy Shadow'

ખેડ! પ્રસ્તુત સ્વસ્મરણોમાં ચાચાજીએ પોતાની પ્રાર્થિક   
 સ્થિતિ, આગળની અકામચુ અને છેલ્લી નિર્ણય સુદર રીતે   
 મતાવ્યો છે.

મસ્તિકાજી એક સૂફી સત પાસેથી ગૂઢ શક્તિઓ મેળવવાનો   
 એક મન માગે છે (૫૪૬૩ જુઓ) એ સાધના પોતે પૂરી કરી   
 શક્યા નહિ હતા. લોકો ચમત્કારો થતા લાગ્યા એમાથી   
 અત્યંત પરેશાન થયા. એટલે અકામચુને એમણે એ શક્તિઓ   
 મનના સ્વામી ભગવાનને પાછી સોંપી દીધી. (હજી કાર્ષ શક્તિઓ   
 મળી દોય તો એ આપણા પવિત્ર ધર્માના સત જાણતા નથી!)   
 ચમત્કારની જાતમાં ચાચાજી જે નિર્ણય ઉપર આયા છે તે   
 ધણું મહત્વનું હોઈ એમના જ શબ્દોમાં અહીં ટાકીશું.

' એક દિનમે એક કુકીર ઘર પામેના રસ્તા પરથી ગીત ગાતો   
 પમાર થયો. તે ગીતના અર્થ હતા, "સાધકોની સિદ્ધિઓ એ   
 નૃત્યકારના નખરાઓ જેવી છે. તેથી તે પોતાનું માલ રૂપ દેખાડે છે   
 એના નખરાઓ અને સાચા નૃત્યમાં જમીન આસમાનનો ફેર છે.'

' તે દિનમથી મહી પણ સિદ્ધિ મેળવવાની મે છાંછા નથી રાખી.

દેખાય છે. એમની નિખાલસતા, એમની નમ્રતા અને સત્ય શું છે એનો નિર્ણય કરતાં વખતે દરેક જાતની સાવચેતી રાખવાને એમનો આગ્રહ, એ એમની સાધુતા સંત કોટીની છે એ વિશે શંકા નથી.

ચાચાજીની માતૃશ્રીએ બીજી એક જાહેનને જમ્યાવવા માટે પ્રભુ પાસેથી પોતાનું મરણ માગી લીધું એ પ્રસંગ વાચનાની સાથે ૫૬ આબુ' કે દિલ્હીના જાદશાહ જાગરે પણ પોતાના હીકમ હુમાયુન જમ્યાવવા સારુ એનું મરણ આ જ રીતે માગી લીધું હતું.

દરેક વાચક ગુરુદયાળજીના જીવનમાથી બોધ અને પ્રેરણા લઈ શકે એની કેટલીયે મહત્ત્વની વાતો આ સંસ્મરણોમા છે. એ જાધી અહીં તારવી આપવાની જરૂર નથી. વાચક ચાચાજીના શબ્દોમા જ તે તે પ્રસંગના વાતાવરણમા એ ભોઈ લે એ જ જરાગર છે.

તેનીસમા પ્રકરણમા એમણે પોતાની જીવન-સાધનામા કામવિકાર ઉપર વિજય મેળવવાના પ્રયત્નમા કેવા કેવા અનુભવો થયા એ નિખાલસતાથી લખ્યું છે. એમનું આખું જીવન જોતા એ નિર્વિકારી, સીધું અને સરળ દેખાય છે સામાન્ય માણસ કમ્તા પણ એમની કામવાસના પ્રથમથી ઓછી હતી એ જ વસ્તુસ્થિતિ છે. એક જ વાર વિરાડ કરવાની છટકા થઈ હતી તે પણ પરામકાગને અર્થે! એ આપણે બાણીએ છીએ એટલે જ કામવિજયની ખામતમા એમણે જે પોતાનો અનુભવ ૨૦૪ ક્ષેપો છે તેનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. બીજા એક સતે પણ કહ્યું છે: 'જાનજાનના વિકારા ઉપર વિજય મેળવ્યા છતાં કામવિકાર સહેજે કાબૂમાં આવના નથી.' અને શાસ્ત્ર તો કહે જ છે કે, અલ્પપ્રાપ્તિમા સૌથી મોટો અંતરાય કામવિકાર જ છે.

કામ એવ મનુષ્યાણા પિધાન બ્રહ્મવોધને ।

( વિધાન એટલે આડે આવનારી વસ્તુ; અંતરાય. )

અને એમા આશ્ચર્ય શુ ? શરીરની ઉત્પત્તિ જ જન્મ આપનાર માળાપની કામચાસનામાથી છે ત્યારે એ શરીર કામોપભોગ માગે એમા આશ્ચર્ય શુ ? પણ આશ્ચર્ય અને પ્રેરક વસ્તુ એ છે કે એ શરીરમા વસના આત્મા ખાસે અદ્ભુત કામવિકાર ઉપર પણ ખાતરીથી વિજય મેળવવાની અદ્ભુત શક્તિ છે અને તે શક્તિ દેહદમનથી ધ્વાવાય છે એમ નથી 'સાધના અને શારીરિક ણાધા' એ પ્રકરણ આ ગીતે અન્યત મહત્વનું છે અને મહત્વકણ વિશે આદ્ય ઉપખંડ છે

કામવિકાર ઉપર વિજય મેળવવાના અસખ્ય કાક્ષા માર્યા પછી ત્યારે તે દોષથી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર સાધક નમ્ર ધર્મ કહે છે કે, આ કષ્ટ મારી પોતાની શક્તિ નથી એ તો કરુણાધામ ભગવાનની કૃપા જ છે અનુભવી કહે છે કે એ કરુણામય ભગવાન આપણો પોતાનો અત્યામી જ દોષ છે એની જ કૃપાથી એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે કબીર સદગ્ધ સમાધિના જે વર્ણન કર્યા છે એવા જ વર્ણનો સદગ્ધ નિર્વિકાગિતાના કરી શકાય, એવો એ અનુભવ દોષ છે ભગવાન શુકદેવ અથવા ઈસા મસીહ જેવી વિશ્વ વ્યક્તિઓ તો જન્મના જ નિર્વિકારી દોષ છે, એ પણ નોંધવા જેવી વસ્તુ છે શાસ્ત્રો એને અનેક જન્મ-સંસિદ્ધ વસ્તુ કહે છે એની બીજી ઉત્પત્તિ નથી

માણસને દેહલાક મસ્કારો માળાપો પાતેથી અથવા કુળ પરપગમાથી મળે છે દેહલાક સસ્કારો, આ જાતના નહિ પણ એના પેતાના પૂર્વજન્મના દોષ, આત્મિક વારતામાથી મળતા મળ્યાવ દેહલાક મસ્કારો દેગણી દ્વાગ અને આસપાસના સમાજ પામેથી મળેલા દોષ છે અને દેહલાક મસ્કારો તો અમુક સાધુ-સતોએ અનુમદ તરીકે જણેલા દોષ છે આચાર્યના અનુભવ-તમુદ આધ્યાત્મિક જીવનમા આવા સસ્કારો કયા કયાથી મળે



એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. અને એમણે પોતાની ઉત્કટ સાધના દ્વારા કયા કેળવ્યા એ તો તેઓ પોતે કહે જ નહિ. આપણે એટલું જ જાણીએ છીએ કે એમને સંતવાણીનો સમાગમ પ્રથમથી જ મળ્યો હતો. રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજી જેવા મુશ્કેલોની અસર તળે તો ધણા સોદો આવ્યા. જેની જેટલી અને જે જાતની શક્તિ હોય તેટલું જ તેમણે તેઓ મેળવવાના અને ખીલવવાના. એવો અનુભવ આપણા ચાચાજીએ મુક્ત કંઠે સ્વીકાર્યો છે અને એમની વિરોધતા એ કે સંકુચિત ધર્માભિમાન અથવા એકાંગિતા ન હોવાથી એમણે સદી સંતો અને એમના તત્ત્વજ્ઞાનનો સંપર્ક પણ ખેડ્યો અને ખ્રિસ્તી સમાજના આધ્યાત્મિક સોદો સાથે પણ આત્મીયતા સાધી.

ઈસાઈ ધર્મના કંઠેકર સોદો શાંતતાવાદી અને અધ્યાત્મપ્રગયણ ખરા. ખ્રિસ્તીઓમાં જે સંકુચિતતા અચૂક હોય જ છે તે તેમનામાં પણ હતી. એમની એ પંથામદ અને પંથપરાયણતા જોગળી નાખવા જેટલી ઉત્કટતા ચાચાજીએ જતાવી એ કાંઈ નાનીસૂત્રી સિદ્ધિ ન ગણાય. (મોરલ રી-આર્ગમેન્ટવાળા ઓક્સફર્ડ મૂવના ટોળામાં પણ પ્રથમ પ્રથમ ખ્રિસ્તી ધર્મ સુધી મર્યાદિત રહેવાની સંકુચિતતા હતી. પણ એમની પ્રચાર-પરાયણતા જ એમની મદદે આવી. અને હવે તેઓ ઈસાઈ ધર્મના કુંડાળાની બહાર આવીને વિશ્વધર્મો બન્યા છે. મુગસ્લામી ભગવાનની જ એ લીલા હોઈ શકે છે.)

જેઓ સાચા અધ્યાત્મમાગી લોકો હોય છે તેમની ન્યાત હવે ધર્મના વાડાની અંદર રહી શકતી જ નથી. અમારી રેહાના સુસ્ત મુસલમાન છે. હજરત મદમ્મદ પયગંબરને પોતાના પિતા અને રહનુમા માને છે. પણ સાથે સાથે કહે છે કે, ‘બાકીના બધા નબીઓ, પયગંબરો, પ્રોફેટો મારા ચાચા થાય છે. એમને હું પરાયા ગણી શકતી જ નથી. અને આ બધા રહનુમાઓ, એક કુટુંબી હોવાથી, એકબીજાના કાર્યમાં હંમેશા મદદગાર હોય છે. એમનામાં આપ-

પગભાવ હોઈ જ ન શકે ' સ્વ પર-ભાવ અને અધ્યાત્મ-જીવન બેનો મેળ ખાઈ જ ન શકે. અને તેથી જ રૈદાના પામે સત્સંગ માટે જે ઈર્ષ્યા આવે છે તેમને તેમના જ તે તે ધર્મની આધના તે મૂલ્યવે છે

માને પોતાનો વિશ્વાસ છે કે અન્યાર મુધી ભગવાને દુઃખ દેશને અને દરક જમાનાને એક એક ગઢનુમા આપ્યો. હવે ભગવાન એ જધાનુ સમેલન કરવા માગે છે. અભિમાની શિષ્યોએ પોત-પોતાના ગુરુની ભક્તિ દગ્ધા જતા બીજાઓની ઉપેક્ષા કરી, અનાદર કર્યો. દયાળુ ભગવાને અન્યાય મુધી એ જધુ દરગુજર કર્યું. આજની યુગમેળણા કહે છે. 'મુક્તિ એટલે સર્વમુક્તિ, સાધના એટલે સર્વમાધના. અનુયાયી થતુ હોય તો જધાના એકસામગ અનુયાયી થાઓ. જધાને ઓળખો જધાને અપનાવો તો જ કૃતાર્થ થઈ શકે '

આપણા આચાર્યને એ જ દીક્ષા મળેલી છે તેથી તેમની અન્ત શુદ્ધ અને યુગાનુકૂળ છે અને તે વધવાની જ. આ ન અમરોદ્ધાની ચોપડીમા અને એને અ તે આપેલા ભગનોમા સર્વાનુકૂળ જીવન પાથેવ ભગેતુ છે વાચકને એમની જીવનળામા એ પાથેવ દુષ્ટિ અને તુષ્ટિ આપો એ જ પાર્થના

## SONG OF SILENCE

Silence is a stream, not a statue.

Silence is a sign-post, not a shrine.

Silence is the language of the stars and the  
seas and the sky.

Silence is the unity of sensibility and the  
sensibility of unity.

Silence is the script of the Soul as well as  
her scripture.

Silence is the whisper of God's voice.

Silence is the hint of the hue and harmony  
of His vision.

Silence is the secret creation, the creation of  
the secret and the sacred.

Silence is the love of infinity, the infinity  
of love.

Silence is the Everlasting yea of the ages:  
'I am.'

Silence is the warp and woof of the wisdom  
of the Spirit.

Silence is the shorthand of the splendour  
of the Soul.

Silence is Love's speech in code.

Silence is God's footstool as well as His face  
and His fane.

- Silence is the transcript of the soul of Truth,  
and of the truth of the Soul.
- Silence is the lord of Logic and the logic  
of the Lord.
- Silence is the empathy and embrace of  
the Eternal.
- Silence is the song of the Spirit and the  
spirit of Song.
- Silence is the burning bush wherein is  
revealed the light of Love and the  
love of Light.
- Silence is the praise and prayer of Truth.
- Silence is the science and art of aspiration  
and achievement.
- Silence is the sunlight of the Soul, the shadow  
of the Oversoul.
- Silence is the Himalayas of the Holy and  
the Whole.
- Silence is the mother and matrix of Medita-  
tion, Maditation is the matrix and  
mother of Silence.
- Silence is the spring and sustenance of simpli-  
city, sincerity and self-reliance.
- Silence is the 'Open Sesame' to self-efface-  
ment.



/ G. M.

## અનુક્રમણિકા

ગુરુચરણકૃમ્જે

ધન્યવાદ

Song of Silence

મુ નિ

કાકાસાહેબ કાલેવક

G M

### અભ્યુદય કિરણ

૧	જન્મદિન અંગે પાવન સ્મૃતિ	૧
૨	બાના અવસાનની આગાહી	૫
૩	બાના અનસાનના સ સ્કાર	૮
૪	બાળપણના સભાગણા	૧૦
૫	‘એ પશુ આપણા જેવો જ માણસ છે’	૧૭
૬	‘તેરી इच्छा पूरण हो’	૧૯
૭	‘बाबुजी, मुझे तरबूज खाना है’	૨૦
૮	એક કવિનાની અસર	૨૬
૯	દીન-ધુનો પ્રથમ પરિચય	૨૮
૧૦	પ્રોફેસરની ટકાર અને રમૂજ જવાબ	૩૧
૧૧	ગુરુદેવનું આકર્ષણ	૩૩
૧૨	પ્રાતીયવાદનું ઝેર	૩૫
૧૩	લેખનનો પ્રારંભ	૩૭
૧૪	‘કવિવર માગ ગુરુદેવ’	૩૯
૧૫	બાપુજીની અદિ સાનો કામિયો	૪૩

૧૬	ગુરુદેવની ચેતનાનો સ્પર્શ	૪૫
૧૭	નિગટની આખી	૪૭
૧૮	સૂફીઓ વિગે કમક	૫૦
૧૯	સૂફી ફકીર નસીર	૫૪
૨૦	અગુમખુ સૂફી ફકીરનો આદેશ	૫૬
૨૧	માધના અને સિદ્ધિ	૬૩
૨૨	કલ તક રસોમે દૂર, પ્રમુજી !	૬૮
૨૩	બાઉધના સમાગ્રમમા	૭૧
૨૪	લમનો વિચાર	૭૫
૨૫	હુ ખદદનુ ગુસ્સ	૭૮
૨૬	દર્દકી દવા દર્દ	૮૧
૨૭	પ્રભુપ્રેમની બારી	૮૪
૨૮	શિક્ષણ અને સાહિત્ય વિષયક દષ્ટિ	૮૭
૨૯	આધ્યાત્મિક જીવન સાધના	૮૧
૩૦	ગુરુદેવની કૃપા પ્રસાદી	૯૯
૩૧	ભક્તિભાવભર્યા ભજનો	૯૮
૩૨	મારા ભજનો—પ્રભુના પ્રેમપત્રો	૧૦૩
૩૩	સાધના અને શારીરિક બાધા	૧૧૧
૩૪	એકસ સોસાયટીના સભ્ય	૧૧૫
૩૫	સ્વજનો વિરો ધોકુક	૧૧૯
૩૬	સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનુ વ્યવહાર	૧૨૩
૩૭	પુસ્તકોનો પ્રભાવ	૧૨૬
૩૮	શિક્ષક એકલે સાધક	૧૨૮
૩૯	જીવનની બે ધાગઓ	૧૩૩
૪૦	માન આદમની કસોટી	૧૪૧
	પુરવણી વિદેશ યાત્રા	૧૪૩

## अभु-असारी

	पू यायाजना लभने	१५५
1	He who has effaced himself	156
१	जिगने अपनी खुदी गयाई	१५७
2	Man is, indeed, foolish	158
२	मूरख हँ रे बदा	१५९
3	Thou knowest all, O Divine Beloved	160
३	तूही सब कुछ जाने प्रीतम	१६१
4	This ray of the sun	162
४	यै जा सूरजकी किरण	१६३
5	The Lord is with thee, O man	164
५	स्वामीसंग प्रभु तेरे संग हँ	१६५
6	Tell me, O bird	166
६	अरे पक्षी ! जरा बताना मही	१६७
7	Day, after day passes away	168
७	दिन पर दिन गुजर जाना	१६९
8	To-day who has come to my door	170
८	आज मेरे घर गीत आया है	१७१
9	God is an artist	172
९	प्रभु हैं एक कलाकार	१७३
10	Recognise the Beloved, O my heart	174
१०	प्रीतम ! पहिचान बंदे	१७५
11	I am Sitting outside the door of Thy temple	176
११	बैठा हँ मदिने बाहर	१७७
12	O Lord, I am steeped in the dark shadows of delusion	178

## પૂ. ચાચાજીના ગુજરાતી હસ્તાક્ષર

પૂ. ચાચાજીમાં આત્મીયતાનો ભાવ અદ્ભુત છે. પરંતુ વ્યવહારમાં પણ તેઓ આત્મીયતા — સ્વજનભાવ જાળવવા માટે આપણી ભાષામાં જ ધ્યાન કરીને લખતા હોય છે. આગ, અમને તેઓ ગુજરાતીમાં પત્રો લખે છે. અહીં સામે પાને તેઓશ્રીના હસ્તાક્ષરમાં પણ આપ્યો છે. અમારી ચાર વર્ષની નાનકડી ઝાળને પણ બાળ-ભાષામાં કંઈક લખ્યું છે.



Kamali (H.P.)

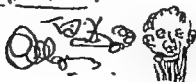
10 7 67

ચિ. ૦૬૧૧ી, ૦૬૧૨ી પુસ્તક, અને જાણી  
પુસ્તકોમાંના અને જાણ — આપ સામે  
સાચું ન મનસૂર, મન, રૂપાણી આપ સામે  
ફક્ત હશે.

આપના પત્ર ૫.૭.૬૭ ને અને સાથે  
"પુનર્જન્મ" ના સાથે "ફર્મ" બને ૬.૭.૬૭.  
એ મળ્યા. આનંદ! આપના એક-  
જે "ફર્મ" વાંચી ગયો. આંખોમાં  
આંસ આવી ગયાં! હું બધાં નહિ રાંચી  
કાંઈ એ મંત્રી ને પછી એ "ફર્મ" પુત્રી  
હોય. આપની આગાધ ભક્તિ અને અદ્ભુત  
આ. એક નજીકનાં હોય. હારો પુત્રી  
પુત્રે આપ સાથે બહુ પાછો છે, હું બધાં વધો.

પુત્ર કાકા સાથે "પુનર્જન્મ" (ગાં)  
માટે નસાવના લખી આપી છે, આપના  
લખો છો. તેનાથી હું સાચું બધાં વધો.

ચિ. આચાર્ય  
ચિ. પુસ્તકો ને પત્ર:



કૃપા કરી જીવતા રાખે અને મારી પ્રાર્થનાના બદલામાં પ્રભુ જો મારું પોતાનું જીવન માગે, તો એ હું ખુશીથી તેના ચરણકમળમાં ધરી દેવા સદા તત્પર રહીશ મારા બચ્ચાઓ મોટા થઈ ગયા છે તેથી જો હું મરી જાઉં તો તેમના બાપુને ખાસ કંઈ અગવડ નહિ પડે'

ખાનડા મોટા બહેન એટલે કે મારા મોટા માસી ડેરા ઇન્માઈલખાનથી લગભગ એકસો માઈલ દૂર આવેલા એક ગામમાં રહેતા હતા

મારા મામાએ ત્યાં જવાનું કબૂલ્યું, એટલે મારા બા કોમ્પમાં રહેવા જવા તૈયાર થયા તેથી તેમણે મારી નાની બહેનને અને મને કોઈ સ ગાયની સાથે સિકારપુર મોકલી દેવાનું ગોઠવ્યું

બા અમને ડેરા ઇન્માઈલખાન શહેરના છેડે સુધી મૂકવા આવ્યા

જાની વિદાય લેતી વખતે અમે રડવા લાગ્યા, ત્યારે બાએ અમને બનેને વજગી પટીને આશ્વાસન આપતા કહ્યું

‘મારા વહાલાઓ, હું તમને પાછી જલ્દી મળીશ તમારી મામી જેવી માગી થઈ જશે કે તરત જ હું સિકારપુર આવી આવીશ’

અહીં હું કહી દઉં કે, માગ પિતાશ્રી\* તે વખતે

\* ૧૩ નામ થીને ૮-૧૧ (૧), પિતાશ્રી ૩ નામ થીનામ ૧ ૧૨

## જન્મદિન અને પાવન રમૂતિ

આચાજ, 'આપનો જન્મ કયાં અને કઈ સ્થાનમાં થયો હતો? એ સમયની કોઈ વિશેષ સ્મૃતિ આપને યાદ છે ખરી?

મને કહેવામાં આવ્યું છે કે, મારો જન્મ સાતમી મે ૧૮૯૬ને રોજ હાલ પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં આવેલા ડેરા ઇસ્માઈલખાનમાં થયો હતો.

પરંતુ બહુ ચોક્કસપણે હું નથી કહી શકતો કે, આ તારીખ સાચી છે. પણ મેં આ તારીખને સ્વીકારી લીધી છે.

તેવું એક વિશેષ કારણ છે.

જ્યારે હું અગિયાર વર્ષનો હતો, ત્યારે ૭મી મે ૧૯૦૭ના દિને મારાં માતૃશ્રી પરલોક સિધાવ્યાં હતાં!

જે સંજોગોમાં મારાં બાપ પરલોકવાસી થયાં એની જાંઠી છાપ મારા જીવન પર પડેલી છે.

૧૯૦૭નો એપ્રિલ મહિનો હતો. હું અને મારી નાની બહેન અમારાં બાપ સાથે ડેરા ઇસ્માઈલખાનમાં

હતાં. મારા મોટાભાઈ પોતાની પરીક્ષા પાસ કરીને મારા મોટા કાકાને ત્યાં ગરમીની રજાઓ પસાર કરવા માટે વહેલા આવી ગયા હતા. તે વખતે મારા મોટા કાકા સિંધમાં આવેલા સિકારપુરમાં એક જૈનના મેનેજર હતા.

અચાનક એપ્રિલ માસની અધવચ્ચે શહેરમાં પ્લેગનું લચાનક રૂપ ફાટી નીકળ્યું. આખું શહેર ખાલી કરવામાં આવ્યું. જે લોકો આગુબાગુનાં ગામોમાં અથવા નાનાં શહેરોમાં પોતાનાં સગાંવહાલાંઓ કે મિત્રોને ત્યાં રહી શકે એમ હતા તેઓ ત્યાં આલ્યા ગયા. દરદીઓ માટે શહેરથી સાત માઈલ દૂર એક કૅમ્પ બિલો કરવામાં આવ્યો. દરેક દરદીની સાથે એક જ સગું રહી શકે એવો કૅમ્પનો નિયમ હતો.

મારાં નાનાં મામી આ લચાનક રોગમાં સપડાઈ ગયાં. તેમને એક ધાવણું બાળક હતું.

‘જો એની મા મરી જાય, તો એ નાના બચ્ચાની કોણ સંભાળ લેશે?’ એવી ચિંતાથી મારા મામા બહુ દુઃખી થતા હતા.

આ જોઈને મારાં બાએ એમને કહ્યું :

‘ભાઈ, આટલી બધી ચિંતા શું કામ કરો છો? તમે બાળકને ભઈને આપણી મોટીબહેનને ત્યાં લાઓ. હું બાબીની સેવાચાકરી કરવા માટે કૅમ્પમાં રહીશ. પ્રભુને હું રાતદિવસ પ્રાર્થના કરીશ કે, બાળકને ખાતર બાબીને

કૃપા કરી જીવતાં રાખે અને મારી પ્રાર્થનાના બદલામાં પ્રભુ જે મારું પોતાનું જીવન માગે, તો એ હું ખુશીથી તેનાં ચરણકમળમાં ધરી દેવા સદા તત્પર રહીશ. મારાં બચ્ચાંઓ મોટાં થઈ ગયાં છે. તેથી જે હું મરી જઈ તો તેમના બાપુને ખાસ કંઈ અગવડ નહિ પડે.’

બાનાં મોટાં બહેન એટલે કે મારાં મોટાં માસી ડેરા ઇસ્માઈલખાનથી લગભગ એકસો માઈલ દૂર આવેલા એક ગામમાં રહેતાં હતાં.

મારા મામાએ ત્યાં જવાનું કબૂલ્યું, એટલે મારાં બા કૅમ્પમાં રહેવા જવા તૈયાર થયાં. તેથી તેમણે મારી નાની બહેનને અને મને કોઈ સંગાથની સાથે સિકારપુર મોકલી દેવાનું ગોઠવ્યું.

બા અમને ડેરા ઇસ્માઈલખાન શહેરના છેડે સુધી મોકલા આપ્યાં.

બાની વિદાય લેતી વખતે અમે રડવા લાગ્યાં, ત્યારે માએ અમને બંનેને વળગી પડીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું :

‘મારાં વહાલાંઓ, હું તમને પાછી જલદી મળીશ. તમારી મામી જેવી સારી થઈ જશે કે તરત જ હું સિકારપુર આવીશ.’

અહીં હું કહી દઉં કે, મારા પિતાશ્રી\* તે વખતે

\* બાનું નામ શ્રી તેજસ્વીનિ: પિતાશ્રીનું નામ શ્રી નાગચંદ્રાસ.

બહુચિસ્તાનમાં આવેલા કવેટામાં સરકારી નોકર હતા. તેમનું કામ એવી જાતનું હતું કે તે કરવા માટે વરસમાં લગભગ દસ મહિના તેમને ઘોડા પર કે ચાલતાં મુસાફરી કરવી પડતી. તેથી જા અને અમે — જો ભાઈઓ અને બહેન — વધારે વખત ડેરા ઇસ્માઈલખાનમાં રહેતાં.

કોંપમાં રહીને જાએ મામીની અજબ સેવા કરી. પરંતુ સેવા કરતી વખતે જેટલી વાર બનતું તેટલી વાર જા અંદર પોતાના હૈયામાં પ્રભુને એવી પ્રાર્થના કરતાં કે,

‘હે કૃપાનિધાન ! મારી ભાણીને તું દીર્ઘાયુષ બક્ષ. મને તું બેશક, જો તારી એવી ઇચ્છા હોય તો, જાણાવી દે.’

જાની આ પ્રાર્થના સફળ થઈ.

ઘોડા દિવસ પછી મામી સાબં થઈને અમારી મોટી માશીને ઘેર ગયાં. પણ મારી જાએ પ્રાણુ ત્યાગ્યો !

પ્લેગનો રોગ એમને લાગુ પડ્યો. એમની હાલત ત્રણચાર દિવસમાં જ બહુ ગંભીર થઈ ગઈ.

પરંતુ જા આટલાં બધાં બીમાર પડી ગયાં છે એની ખબર અમને સિકારપુરમાં કેઈને આપવામાં આવી નહિ. તેથી અમે જા આવતી કાલે આવશે એવી રોજ આશા રાખીને એમની આતુરતાથી રાહ જોયાં કરતાં હતાં.

૨

## બાના અવસાનની આગાહી

આગાહી, બાના અવસાન ॥ સગાચાર આપને આરે  
આપનામાં આવ્યા ?

એની પણ વાત અજબ છે

મે મહિનામાં સિકારપુરમાં ગરમી બહુ સખત પડે  
છે તે રાતે બધા છત પર ખુલામાં આકાશની નીચે  
સૂતા હતા.

સાતમી મેને દિવસે જિંતા જ મને એમ લાગ્યું કે,  
મારી બા આ દુનિયામાં હવે નથી !

તેથી હું બેરશોરથી રડવા લાગ્યો.

મારું ડુદન સાલજીને મારા કાકાને ગુમ્યો આવ્યો.  
અને તેમણે મને એક લપાટ મારીને કહ્યું ‘તું કેવો  
અપશુકનિયાળ છે’ સવારે જિંતા પ્રભુનું નામ લેવાનું  
હોય કે રડવાનું હોય ?’

પણ મારું રડવાનું કેમે કરી બધ થાય જ નહિ

એટલે કાકાએ ચિડાઈને પૂછ્યું: ‘તો પછી છે શું? કંઈ પેટમાં-એટમાં દુઃખે છે કે શું?’

રડતાં રડતાં મેં જવાબ આપ્યો:

‘મારી બા ગુજરી ગઈ છે!’

એ સાંભળીને તેમણે મને બીજી એક લપાટ મારી. તેમણે કહ્યું:

‘મને તો કોઈએ એવી ખબર નથી આપી કે તારી બા બીમાર છે અને તું કહે છે કે તે મરી ગઈ છે! છાનોમાનો સૂઈ જા. એવી અપશુકનભરેલી વાત કોઈ દિવસ કરતો નહિ.’

આ સાંભળીને હું ધૂનતો ધૂનતો અને ફસકાં ભરતો પાછો સૂઈ ગયો.

પણ પાંચ કલાક પછી મારા કાકા પોતાની ઓફિસમાં, જે લોંચતળિયે હતી, અગિયાર વાગ્યાને શુભારે ગયા, ત્યારે તેમને એક તાર મળ્યો. એમાં એવું લખેલું હતું કે,

‘શુરુદયાલનાં બા આજ સવારે ગુજરી ગયાં છે.’

એ તાર મારા પિતાશ્રીએ ટેરા ઇસ્માઈલખાનથી કયોં હતો.

ત્યારે બાની જયવાની આશા ન હતી, ત્યારે દાકતરોએ તાર દરીને મારા પિતાશ્રીને બોલાવી લીધા હતા.



ત્યારે ત્રણ દિવસની મુસાફરી પછી મારા પિતાશ્રી  
ઠેરા ઇસ્માઇલખાન પહોંચ્યા, ત્યારે જાની નાડી બહુ જ  
ધીમી પડી ગઈ હતી!

પિતાશ્રીને જોઈને બાએ પિતાશ્રીનાં ચરણ સ્પર્શ્યા  
અને કહ્યું:

‘હું જાઉં છું. બચ્ચાંઓને સંભાળજો. જે કંઈ ભૂલ  
જીવનમાં મેં કરી હોય તો તે ક્ષમા કરજો.’

એટલું કહીને જાનો શ્વાસ બંધ પડી ગયો!

## બાના અવસાનના સંસ્કાર

આચાહ, આપના માતૃશ્રીના આવા અદ્ભુત અવસાનથી આપના જીવન પર કશા ખાસ સંસ્કાર પડ્યા છે ખરા?

બાના અવસાનથી જે વિચારો મને આવ્યા :

એક તો એ કે, માચી લાગણીપૂર્વક કરેલી પ્રાર્થનામાં કેટલું બળ હોઈ શકે છે;

અને બીજું એ કે, માણસની અંદર એક એવી વિભૂતિ કે શક્તિ છે જે કાળ, સ્થાન વગેરેને પાર કરીને જે કંઈ ધર્મ રહ્યું છે તે જુએ છે અને બાલે છે.

એવી રીતે નાનપણથી પ્રભુ અને પ્રાર્થનામાં મારો વિશ્વાસ સરળતાથી દૃઢ ધર્મ ગયો.

એવા દૃઢ વિશ્વાસની છવતી-લગતી પ્રતિમા મારી બા હતી, તેથી જ એવા વિશ્વાસનું બીજ મારી ચેતનામાં સહેલાઈથી પડી ગયું એમ મને લાગે છે.

એક બીજો સંસ્કાર પણ મારા અવસાન અને

એમતા છવનથી પડી ગયો છે. અને તે એ છે કે, સ્ત્રીના માતૃત્વમાં પ્રભુનું પ્રભુત્વ અને પ્રેમ ખંને અસાધારણ રીતે પ્રતિબિંબિત છે.

તેથી દરેક સ્ત્રીમાં માનું રૂપ જોવાની દૃષ્ટિ મારી ખૂલે એવી પ્રાર્થના હું આજ સુધી કરતો આવ્યો છું. વારંવાર આ સત્યને દુર્ભાગતાને કારણે હું ભૂલી ગયો છું. પણ હું નમ્રતાપૂર્વક પ્રભુને સાક્ષી રાખીને જરૂર કહીશ કે, માનું ધ્યેય માતાના રૂપમાં પ્રભુને અને પ્રભુના રૂપમાં માતાને જોવાનું મારી આંતરિક ચેતનાથી કદી હુપ્ત નથી થયું.

એ જ કારણ હોઈ શકે છે કે, જ્યારે એક દિવસે લાહોરની એક નિશાળમાં જ્યાં હું લખતો હતો, એના એક શિક્ષક પ્રહસ્યય એ શું છે એ વિશે સમજાવતાં એવું એક વાક્ય બોલી ગયા કે, ‘ખચ્ચાઓ, તમે કેઈ દિવસ ભૂલતા નહિ કે સ્ત્રી તો એક શયતાન છે; તેથી તમે એના સંગથી સદા દૂર રહેજો.’ ત્યારે હું એકદમ બોલી જાઉં છું.

‘ગુરુજી, પણ તમારી માનું શું? તેઓ પણ એક સ્ત્રી જ છે ને?’

મારો આ પ્રશ્ન સાંભળીને તે શિક્ષક ક્રોધમાં આવી ગયા અને તેમણે મને બહુ જ ક્રૂરતાથી ફટકાયો!

પરંતુ ત્રણ દિવસ પછી એવી ખબર પડી કે, તેઓ

નિશાળમાંથી રાજીનામું આપીને ઘર છોડીને ક્યાંક ચાલી ગયા છે.

આ ગુરુજીની સાથે લગલગ પચીસ વરસ પછી એક અજબ સંજોગોમાં મારો લેટો થયો.

હું ગરમીની રજા પૂરી કરીને એક વાર કરાંચીથી પાછો શાંતિનિકેતન જતો હતો.

અમૃતસર સ્ટેશન પર જ્યારે ગાડી ઊભી રહી, ત્યારે ઉત્સવળ, પ્રસન્ન અને શાંત મુખવાળી, ગેરુવા કપડાં પહેરેલી એવી એક વ્યક્તિ જે કબજામાં હું બેઠો હતો એમાં પ્રવેશી.

પછી વાત વાતમાં તેમણે મને પૂછ્યું: ‘તમે નાના હતા ત્યારે કઈ નિશાળમાં લખતા હતા?’

જવાબમાં મેં લાહોરવાળી નિશાળનું નામ આપ્યું.

એટલે તેઓ બોલ્યા: ‘ત્યારે એક અમુક નામનો શિક્ષક તમારી શાળામાં હતો ને?’

મેં જવાબમાં કહ્યું: ‘હા જી.’

‘તે શિક્ષક એ હું જ છું!’ તેમણે કહ્યું.

એમ કહીને તેઓ મારે પગે પડ્યા અને બોલ્યા ‘આધ્યાત્મિક જીવનના માર્ગ પર તું મારો પ્રથમ ગુરુ. તેથી હું તને પ્રણામ કરું છું.’

આ સાંભળીને હું તો આશ્ચર્ય પામ્યો. તરત જ

મેં તેમના પગ પકડી લીધા: ‘તમે આ હું કહો છો? તમે મારા ગુરુ કે હું તમારો ગુરુ?’

પછી તેમણે મને બધી વાત કહી:

જ્યારે મેં એમને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે, ‘જો બધી સ્ત્રીઓ શયતાન હોય તો પછી તેમનાં માતું શું?’ તે વળતે તો તેમણે કોધમાં આવીને મને માર્યો હતો.

પરંતુ જ્યારે તે ઘેર ગયા, ત્યારે તેમના મનમાં સંશ્રામરૂપે ભારે ગડમથલ ઊભી થઈ. તેથી ત્રણ દિવસ તે ઘરની બહાર નીકળ્યા જ નહિ અને નિશાળે પણ ન ગયા.

છેવટે આંતરિક અશાંતિ શમાવવા માટે તે હરદ્વાર ગયા. ત્યાં એક ગુરુ પાસેથી દીક્ષા લઈને તેમણે વર્ષો સુધી સાધના કરી.

પછી એક દિવસે પ્રભુની કૃપાથી તેમને પ્રભુનાં દર્શન થયાં અને તે માના રૂપમાં!

ત્યારથી દર વરસે તે પોતાની કુટિલામાંથી એક મહિના માટે બહાર નીકળીને ગુદાં ગુદાં સ્થળોએ પ્રવાસે જતા અને લોકોને સમજાવતા કે,

‘પ્રભુને જોવા હોય તો મામાં જોવાની દૃષ્ટિ કેળવો. એના જેવી સહજ સાધના ધીણ કોઈ નથી.’

૪

## બાળપણનાં સંભારણાં

આચાર્ય, બાલ્યકાળના બીજા ઘેઘ સંસ્મરણો આપશીને હજી થાક છે ખરા ?

બાલ્યકાળની બેત્રણ બીજી સ્મૃતિઓ પણ આજ સુધી તાજી રહી ગઈ છે :

૧ ગરીબનો અનાદર એટલે માનો અનાદર

હું સાતેક વર્ષનો હોઘશિ ત્યારે એક સાંજે ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. એક વયોવૃદ્ધ શિખારણ શિક્ષા માગવા આવી.

મેં તરત જ તેમને ઘરની અંદર બારણાની પાસે બેસવાનું કહ્યું અને પછી તેમને માટે થોડું ખાવાનું હું ઘરમાંથી લઈ આવ્યો.

તેમણે ઘણા ગ્રેમથી ખાધું. તેમની આંખોમાં આનંદ અને આભારનાં આંસુ બિલરાઈ આવ્યાં હતાં.

પછી લગવાન લાભે મને થું થયું કે હું આવેશમાં  
આવી જઈને તેમને વળગી પડ્યો.

તે પણ મને વળગી પડ્યાં ને ઘણા વહાલથી ‘મારો  
પ્રકર!’ એમ કહીને ત્યાં ને ત્યાં જ મરી ગયાં!

આતું રહ્યું હું આજ સુધી સમજી શક્યો નથી.  
પરંતુ એવો સંસ્કાર આ ખીનાથી મારા પર પડી ગયો  
કે, ગરીબોનો કોઈ દિવસ અનાદર નહિ કરવો. કારણ  
કે ગરીબનો અનાદર એટલે માનો અનાદર; અને માનો  
અનાદર એટલે પ્રભુનો અનાદર—આવો વિચાર મારા  
મનમાં ઠસી ગયો છે.

૨ ‘મારી માને આ જમરો કે નહિ?’

ખીજો પણ એક એવો જ પ્રસંગ મને યાદ છે. તે  
વખતે હું અગિયારેક વરસનો હોઈશ. એક દિવસ હું  
રસ્તા પરથી પસાર થતો હતો. એવામાં એક ફકીરબાબા  
સામેથી આવ્યા.

તેમણે મને ‘ઊંચકી લીધા અને મારી આંખમાં  
આંખ મિલાવીને જે ધડી તે જોઈ રહ્યા. પછી મને  
નીચે મૂકી દીધા. ત્યાર બાદ તેમણે મને પાછો ઉપાડી  
લીધા અને એ પ્રમાણે જ નિહાળીને પાછો નીચે  
ફી દીધા.

આમ તેમણે ત્રણેક વાર કયું.

પછી, દુઃખીરુણાણાએ પૂછું: ‘જમ્યા, ખાતી, એક વાત.

તું હમેશા યાદ રાખજે. જ્યાં તું કંઈ પણ કરે, જોલે, વિચારે ત્યાં તારા દિલને એક સવાલ પૂછજે કે, “મારી માને આ ગમશે કે નહિ?”

એટલું કહીને એ ફકીરબાબા ચાલ્યા ગયા. એ પછી મેં તેમને કોઈ વાર જોયા નથી.

તેમની એ શિખામણ મારા દિલમાં જડાઈ ગઈ છે ત્યારથી મને એક ટેવ જ પડી ગઈ છે કે, કંઈ પણ હું જોલું, કરું અથવા વિચારું ત્યારે મારી આંખ સામે સવાલ આવીને ખડો થઈ જાય છે. ‘મારી માને આ ગમશે કે નહિ?’

આ શિખામણથી હું ઘણા ઘણા દોષભાથી બચી ગયો છું. માને હમેશા મારી નજર સામે રાખવાની મને ટેવ પડી ગઈ છે, તેથી કંઈ અનિષ્ટ વિચારતા, કરતા કે જોલતા મને ધરમ અને સંકોચ થઈ આવે છે અને એ કુવિચાર, કુકર્મ કે કુવચનના દોષભાથી હું બચી જાઉં છું.

સાથોસાથ મને પોલિયેરીના શ્રી અરવિંદ આશ્રમની રીત પણ યાદ આવે છે ત્યાં બધે ઠેકઠેકાતે લખેલું હોય કે ‘મા ગુણે છે.’ એટલે ત્યાંના લોકો હમેશા જમત રહે છે અને કંઈ પ્રમાદ કરતા, આજમ કરતા, અનાવધ બનતા તેઓ અટકે છે.

જીવનમાં આપણા દિલમાં આ મંત્ર મઠા જમતો



રહેવો જોઈએ : ‘મારી માને આ ગમશે કે નહિ?’,  
‘મા જુઓ છે.’

૩ બે પૈસાની અક્કલ!

બીજી એક સ્મૃતિ લગભગ હું સાતેક વર્ષનો હતો  
એ સમયની છે.

ગણિતમાં મને કોઈ દિવસ રસ નથી પડ્યો. નાન-  
પણથી જ એની તરફ અતિશય અરુચિ રહી છે. તેથી  
નિશાળમાં મારા હાજલા કોઈ દિવસ ખરા પડતા  
ન હતા.

આ કારણે ગણિતના શિક્ષક મારાથી સદા નારાજ  
રહેતા. એક દિવસે તેમણે ગુસ્સામાં આવીને મને કહ્યું :  
‘તારામાં બિલકુલ અક્કલ નથી!’

મેં તરત જ પૂછ્યું : ‘તો અક્કલ ક્યાંથી લઈ આવું  
એ મને કહેશે?’

મારા પ્રશ્નથી તેઓ વધારે ચિઠાઈ ગયા અને બોલ્યા :  
‘બજારમાં અક્કલ મળે છે. ત્યાંથી લઈ આવ.’

બીજે દિવસે શિક્ષકની વાતમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ  
રાખીને હું બે પૈસા લઈને બજારમાં અક્કલ લેવા ગયો.

દુકાને દુકાને જઈને હું કહેવા લાગ્યો :

‘મને બે પૈસાની અક્કલ આપો.’

દરેક દુકાનદાર મારા પર હસે.

પણ એક ડોસો દુકાનદાર હતો. તેણે મારી પાસેથી જે પૈસા લઈ લીધા અને મને કહ્યું : ‘હું તને અક્કલ આપું છું.’

પછી તેણે મારા ગાલ પર જે થપ્પડ મારી !

ત્યારે રડતો રડતો હું થોડી વાર પછી નિશાળે પહોંચ્યો, અને વર્ગમાં દાખલ થયો, ત્યારે શિક્ષકે મને પૂછ્યું :

‘અલ્યા, આજે તારા ગાલ કેમ આટલા બધા લાલ છે ?’

મેં જવાબમાં કહ્યું :

‘માસ્તરજી, જે પૈસાની અક્કલ લઈ આવ્યો છું.’

મારો જવાબ સાંભળીને બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા.

૪ હિમાલયની સૌથી જાણી ચોટી !

બીજા કોઈક દિવસે ભૂગોળના શિક્ષકે ભૂગોળનો પાઠ શીખવતાં મને પૂછ્યું :

‘હિમાલયની સૌથી જાણી ચોટી\* કઈ ?’

જવાબમાં મેં મારા માથા પરની ટોપી કાઢીને એમને મારી ચોટી—ચોટલી—ખતાવી !

આવા જવાબનું પરિણામ શું આવ્યું હશે એ તો સહેલાઈથી સમજી શકાયો. કારણ કે એ દિવસોમાં શિક્ષકની સાથે કોઈ મશ્કરી કરવાની હિમત કરતું તો બદલામાં તેને માર જ મળતો.

\* સિખર

‘એ પણ આપણા જેવો જ માણસ છે!’

પરંતુ તે દિવસનો માર તો હું જે ચાર દિવસમાં જ ભૂલી ગયો. પણ એક બીજા પ્રસંગે થોડા વખત પછી મને જે માર નિશાળના મુખ્ય શિક્ષકે મારેલો એને ભૂલતાં મને ઘણા મહિનાઓ લાગ્યા.

વાત એમ બની કે, એક મહિનાની પહેલી તારીખે નિશાળનો ભંગી પોતાનો પગાર લેવા આવ્યો હતો. તે હેડમાસ્તરની ઓફિસના ખાસણાની પાસે બિભો હતો.

મને હેડમાસ્તરે અમુક કામ માટે જોલાવ્યો હતો. તેથી હું ત્યાં ગયો.

નિશાળના ભંગીને મેં અડીને હાથ જોડી કહ્યું :  
‘ભાઈ, જરા ખસો. મને અંદર જવા દો.’

આ જોઈને હેડમાસ્તર સાહેબનો મિલજ ગયો.

તેઓ તરત જ ખુરશીમાંથી ઊઠ્યા; હાથમાં લાકડી લઈ મારી પીઠ પર ફટફટ ફટકારતાં તેમણે મને કહ્યું :

‘તે’ આજે હિંદુધર્મને કલંકિત કર્યો છે!’

અને પછી એ બિચારા ભાંગી પર તેઓ તટી પડ્યા!

આ જોઈને હું ચીસો પાડવા લાગ્યો અને હેડમાસ્તર સાહેબને વારંવાર વિનંતી કરવા લાગ્યો કે,

‘એને મહેરબાની કરીને નહિ મારો! નહિ મારો! એ પણ આપણા જેવો જ એક માણસ છે!’

આવી વિનંતીનું પરિણામ કેવળ એટલું જ આવ્યું કે, તે ભાંગીને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો અને મને પણ!

હું પછીથી બીજી નિશાળમાં જોડાયો જ્યાંના હેડમાસ્તર એક મુસ્લિમ ભાઈ હતા.

પરંતુ હું એક ભાંગીને અડ્યો હતો એ વાત જ્યારે અમારા નાના શહેરમા ફેલાઈ, ત્યારે ઘણાં હિંદુ કુટુંબનાં માણસો મારી બાને માઠું કહેવા લાગ્યાં અને બોલ્યાં:

‘મોટી વૈષ્ણવી પોતાને કહેવડાવે છે; મંદિરમાં જાય છે. પણ હિંદુધર્મનું તો કંઈ નથી સમજી! એ વૈષ્ણવ કેવાં જે વર્ણભેદ ન પાળે?’

પરંતુ મારી બાએ એક વાર પણ જવાબ ન આપ્યો એક શબ્દ પણ ન કહ્યાર્યો.

૬

## ‘તેરી ફઝ્લા પૂરણ હો’

ચાચાણ, આપશ્રીની વાત પઘ્યા અમને જાણવા મળ્યું છે કે, આપ નાનપણમાં અમુક વખત છાનાવયમાં ગદીને લાપ્યા હતા. તો તે સમયનો કોઈ મહત્ત્વનો પ્રસંગ તોધવા જેવો છે ખરા?

હા હા. બાલ્યકાળની એક ખીણ ઘટના પણ છે ખરી, જેની છાપ મારા હૃદય પર લાડી રીતે પડી છે.

માતૃશ્રીના ગુજરી ગયા પછી મારા મોટાભાઈ અને હું એક છાત્રાલયમાં રહેવા લાગ્યા.

છાત્રાલયના ગૃહપતિ એક સુસ્ત આર્થિકમાણ હતા. તેઓ ધ્રુષ્ટચારી પણ હતા.

શિયાળાની એક ઋતુમાં મેં એમને કહ્યું :

‘બજારમાં તાજું કોલિકંદાવર આવ્યું છે. એનું શાક એક દિવસ છાત્રાલયમાં બધાને ખવડાવવામાં આવે તો બધા ખુશ થશે.’

‘જરૂર,’ એમણે જવાબમાં કહ્યું.

પણ બીજે દિવસે સવારે જમતાં પહેલાં છાત્રાલયના બધા વિદ્યાર્થીઓને હારખંધ ઊભા રાખીને તેમણે કહ્યું :

‘છોકરાઓ, ગુરુદયાલે એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી છે કે, એને અને તમને બધાને કૌલિકલાવરનું શાક ખવડાવવું. તમને તો કાંઈ બીજે દિવસે આ શાક ખવડાવીશ. પણ ગુરુદયાલને તો આજે ને આજે જ તમારી સામે કૌલિકલાવરનું શાક ખવડાવું છું.’

એમ કહીને ગૃહપતિજીએ મારા મોઢામાં મૂઠો લરીને કિવનાઈત પાવડર ઠાંસી હીધો અને મને કહ્યું :

‘લે, ખા કૌલિકલાવરનું શાક !’

તે દિવસથી અનિચ્છા-વૃત્તિ કેળવવાની સાધના શરૂ થઈ. -

એ સાધના હજી પણ અપૂરી જ છે. પણ મનમાં એવો વિચાર અને વિશ્વાસ તો બેસી જ ગયો છે કે, ત્યાં મુધી ઇચ્છા કરવાની વૃત્તિ અથવા વાસનાં સંપૂર્ણપણે નાબૂદ નહિ થાય, ત્યાં મુધી મને પ્રભુ અથવા સત્યનું દર્શન નહિ થશે.

એ જ કારણ હોઈ શકે છે કે, આજ મુધી મારી ઇચ્છાશક્તિ બહુ જ નબળી રહી છે. જોયી કોઈ એકાદ વિશેષ ધ્યેય પણ જીવનમાં હું સફળ નથી બનાવી શક્યો.

પરંતુ કોઈ કોઈ વખતે એવો વિચાર જરૂર આવે છે કે, આવી દુર્બળતાની પાછળ રહીને મારો પ્રભુ મને

તેની પોતાની ઇચ્છા પર સંપૂર્ણ રીતે નિર્ભર રહેવાનું  
તો નથી શીખવી રહ્યો ને ?

એમ કહીને, હોઈ શકે છે કે, બ્રમવશ થઈને હું  
મારો પોતાનો ખોટો બચાવ કરતો હોઉં. પરંતુ હકીકત  
સાચી છે.

કારણ કે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં—આર્થિક,  
બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક—જેને સફળતા કહી શકાય એવું  
મેં નથી મેળવ્યું.

પણ અનિચ્છાની આરાધના તો ચાલુ જ છે.

એવો જ કંઈક વિચાર મારું એક ભજન જે મેં  
વર્ષો પહેલાં લખેલું એની પાછળ હશે :

જિસને અપની છુદી ગવાઈં ।

उसने जानी सच्ची खुदाई ॥

ને એક બીજા ભજનની પાછળ પણ એવો જ  
વિચાર હોય :

मान-अपमान दोनोंमे, प्रीतम ।

दुखसुखमे भी मेरे ।

जनममरणमे भी, मेरे प्रीतम ।

तेरी इच्छा पूरण हो ॥

## ‘વાયુજી, મુझे तरबूज खाना है’

ચાચાણ, આપે કૉલેજનો અભ્યાસ કયા કયો હોનો ? તે વખતના ટેટલાક ખાન પ્રસંગે આપ કહે તો મારું.

કૉલેજનો અભ્યાસ સુંખર્ષની ઍટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં થયો. તે કાળની ખણુ જ્યાર વાતો થાક રહી ગઈ છે. થોડી ગંભીર અને થોડી રમૂજ.

તે સમય હતો પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધનો. કૉલેજ એક વાગે ખંધ થઈ જતી. તે વખતે હું કૉલેજના પ્રથમ વર્ષમાં હતો.

સુંખર્ષ હાર્દકોટના ન્યાયાધીશ સર નારાયણ થંઠાવર કરે તે વેળાએ એવી અપીલ બહાર પાડી હતી કે, લડાઈમાં ઘાયલ થઈને આવેલા સૈનિકોને છાપાંઓ વાચી સભળાવવા અને તેમની સાથે વાતચીત કરવા વગેરે માટે જો કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો થોડોઘણો સમય આપે, તો ઘાયલ સૈનિકોની મોટી સેવા થશે.



મેં તરત જ માટું નામ એવાં સ્વયંસેવકોની યાદીમાં નોંધાવ્યું અને નિયમસર ઇસ્પતાલમાં જવા લાગ્યો..

કોલેજમાંથી જપોરે છૂટ્યા પછી જપોરના ચારથી સાંજે સાત વાગ્યા સુધી હું ઘાયલ સૈનિકોની જે ઇસ્પતાલ હતી તેમાં જતો. આપણા હિંદુસ્તાની લાઈઓને તેમનાં કુટુંબીઓ પર પત્ર લખી આપતો; દૈનિક છાપાંઓ અને વાર્તાઓની ચોપડીઓ પણ વાંચી સંભળાવતો.

એ લોકોનું શારીરિક કષ્ટ અને માનસિક વ્યથા જોઈને મને વારંવાર એવો વિચાર આવતો કે, દેશ દેશ વચ્ચે, જાતિ જાતિ વચ્ચે, પરિવાર પરિવાર વચ્ચે, વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે, અશાંતિ અને અઘડા કેમ ઊભાં થતાં હશે ? આપણે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી સાથે હળીમળીને રહેવાની અને કામ કરવાની કળા કેમ નથી શીખતા ? એવી કળા જો કોલેજમાં, જ્યારે માણસની ખીણ વૃત્તિઓ અને શક્તિઓની સાથે એનો ‘અહમ્’ પણ વિકસે છે ત્યારે, વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવે તો કેવું સારું ?

એક વાર એ ઘાયલ સૈનિકોની ઇસ્પતાલમાં એક એવો સૈનિક આવ્યો જેના બે પગ અને એક હાથ કપાઈ ગયા હતા. એ બિચારાને ખૂબ જ પીડા થતી હતી ! એને જોઈને મને લાગતું હતું કે એ બાપડો વધારે દિવસ નહિ કાઢે. હું રોજ એની પધારી પાસે જતો.

એક દિવસે તેણે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

હુ ધીમેથી તેની નજીક ગયો. મેં કહ્યું. ‘ભાઈ, તમારે કંઈ કહેવું છે?’

તેણે ધીમે પણ બહુ આતં અવાજે કહ્યું :

‘બાબુજી, મુઝે તરખૂજ ખાના હૈ!’

એ સાંભળીને હું તો સ્તબ્ધ બની ગયો. તેને કેટલી બધી ભયંકર પીડા થઈ રહી હતી; લગભગ તે મરણને આરે આવી પહોંચ્યો હતો અને તેને ફક્ત તડખૂચ જ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે!

તેના મનમાં ઓછું ન આવે એ રીતે મેં પ્રેમથી તેને કહ્યું. ‘હું અહીંના દાકતરને પૂછી જોઈ છું. તે જો હા કહેશે તો હું તમને એક નહિ પણ બે તડખૂચ ખવડાવીશ.’

મેં દાકતરને પૂછી જોયું. એ માંભળીને દાકતર અને નસં બંને મારા પર નારાજ થઈ ગયાં અને શુરસે થઈને બોલી બિઠ્યાં કે, ‘આવી ગ બીગ હાલતમા દરદીને તડખૂચ અપાય ખરુ? કેઈ આપણને મૂરખ જ કહે!’

હું બેઠો પડીને ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

બીજે દિવસે ઇસ્પતાલમા જઈને જોઈ છું તો એ દરદીની પથારી ખાલી હતી!

હુ સમજી ગયો કે, તે ભગવાનની પામે પહોંચી ગયો છે.

મે બાબુની પથારીમા સૂતેલા સૈનિકને પૂછ્યું  
'આ ભાઈનું શું થયું?'

તેણે કહ્યું 'તે તો કાલે જ ગુજરી ગયો ! પરંતુ  
મરતા મરતા તે બોલ્યો હતો કે, બાબુજીને કહેજો કે  
એમણે મને તડખૂચ નહિ જ ખવડાવ્યું !'

એ સાલણીને મને ભારે દુઃખ થયું. અરેરે, એ  
બાપડાની આખરી ઇચ્છા પણ મે પૂરી નહિ કરી ! મે  
જાનામાના તડખૂચ લાપીને એને ખવડાવી દીધું હોત તો  
કેવું સારું થાત ! એમા દાકતર અને નર્મને પૂછવાની શી  
જરૂર હતી ? બિચારાની અતિમ ઇચ્છા મારા કારણે અધૂરી  
રહી ગઈ !

પરંતુ આવો શોક કરવો વ્યર્થ છે પ્રભુની ક્યારે  
શી ઇચ્છા છે એ આપણે સમજી શકતા નથી અને બધા  
ભાર આપણે આપણા માથા પર વહોરી લઈએ છીએ  
અને દુઃખી થઈએ છીએ

મને ધાયલ સૈનિકોની એવી નજીવી સેવા કરતા  
કરતા એક બહુ જ મોટો લાભ થયો. મારો 'અહમ્મ'  
ધીરે ધીરે થોડો થોડો જોડો થતો ગયો.

અને જે કઈ સેવાવૃત્તિ મારામા રહેતી છે એની  
પાછળ મારી માનુ મેવાલાવી જીવન પણ હોઈ શકે,  
અને આ સેવાવૃત્તિમા જ મને લગવાને જીવનમા શાંતિ  
મેળવવાની અને કમાવાની ચાવી નહિ સૂચવી હોય ?

## ૮ એક કવિતાની અસર

કોલેજના એ દિવસો દરમિયાન એક જીલ્લે પણ ખા  
મોટો લાભ મને થયો.

જસ્ટિસ ચંદાવરકર તે દિવસોમાં દર રવિવારે સંજે  
ગીરગામમાં પ્રાર્થના સમાજમાં મુંબઈની ગુદી ગુદ  
કોલેજના થોડા વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજ કવિ ધ્રાઉનિંગર્ન  
કવિતાઓ સમજાવતા.

એક કવિતા છે, જેનું શીર્ષક છે : Rabi Bin Ezra  
(રબિ બિન એઝરા).

એ કવિતામાં એક ઠેકાણે એવા શબ્દો આવે છે :

The best is yet to be (આના કરતાં પણ  
ઉત્તમ તો હજી બાકી છે).

સર નારાયણ ચંદાવરકરે આખી કવિતાનો મર્મ જે

રીતે સમજાવ્યો એનાથી મારા સ્વભાવમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો.

હું આશાવાદી બની ગયો. તેથી જ્યારે પણ કોઈ ઘોર નિરાશામાં હું સપડાઈ જાઉં છું, ત્યારે અંદરથી કોઈ મને આશ્વાસન આપતાં કહે છે :

The best is yet to be.'

— જીવનમાં જે કંઈ ઉત્તમ છે એનું દર્શન કરવાનું હજી તો બાકી છે.

## ૯

### દીનબંધુને પ્રથમ પરિચય

એ જ દિવસોમાં એક રવિવારે સાંજે સર ચંદાવરકર પ્રાર્થના સમાજમાં મોડા આવ્યા.

પરંતુ જ્યારે તેઓ દાખલ થયા, ત્યારે એમની સાથે દીનબંધુ સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ હતા.

સર નારાયણે અમારી ઓળખાણ તેમની સાથે કરાવી.

દીનબંધુને જોઈને જ હું તેમની તરફ ખૂબ આકર્ષાયો. મેં જ્યારે એમને નમસ્કાર કર્યા ત્યારે હું બોલી ઊઠ્યો :

‘Sir, India is grateful to you for what you are doing for her children at home as well as abroad.’

—સાહેબ, આપ ભારતમાં તેમ જ ભારતની બહાર વસતા ભારતવાસીઓ માટે જે કંઈ કરી રહ્યા છો એ બદલ ભારત આપનું કૃણી છે.

તેમણે મને સામા નમસ્કાર કરીને નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો :

‘It is I who am grateful to India for what she has taught me.’

—ભારતે મને જે કંઈ શીખવ્યું છે એ બદલ હું જ ભારતનો ઋણી છું.

આ શબ્દોથી પહેલી વાર જ મારામાં ‘સારું’ દેશાભિમાન કેળવવાની વૃત્તિ જાગી.

કારણ કે સરહદમાં અને પછી પંજાબમાં રહીને મારા મનમાં ત્યાંના હાકેમોએ અને શિક્ષકોએ એવો વિચાર ઠસાવી દીધો હતો કે, ‘જે કંઈ જગતમાં અને જીવનમાં સારું છે અને શીખવાલાયક છે તે ઇંગ્લેંડમાં જ છે. અને આપણો દેશ તો અજ્ઞાનના અંધકારમાં પડેલો છે.’

તેથી જ્યારે દીનબંધુએ કહ્યું કે, તેઓ આપણા ભારત-દેશ પાસેથી ઘણું શીખ્યા છે, ત્યારે મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે, આપણા દેશમાં પણ શીખવાલાયક કંઈ છે. ખરું.

એ દિવસથી જ મેં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રી અરવિંદ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કૃતિઓ વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

અને બીજું, દીનબંધુની અતિશય નમ્રતાનો ઘોડોઘણો

અંશ મારા હવનમાં જિતે એવી પ્રાર્થના અને પ્રેરણા તે વળતે મને થઈ.

પછી તો થોડાં વર્ષ બાદ દીનબંધુની માથે પ્રભુકૃપાથી મને રહેવાની અને કામ કરવાની સુવર્ણ તક મળી. અને એવી રીતે મારામાં સેવા અને નમ્રતાની વૃત્તિનાં શેષેશાં બીજાને વેગ અને પુષ્ટિ મળ્યાં.



## પ્રોફેસરની ટકોર અને રમૂજ જવાબ

આચાર્ય, કોલેજ-છાત્રનો કાંઈ રમૂજ પ્રસંગ આપને યાદ દેાય તો કહો.

ચાલો ત્યારે, એક રમૂજ વાત પણ કહી દઉં. હું પહેલા વર્ષમાં જ હતો.

મારી દાદી ભગવાની શરૂ થઈ ગઈ હતી. પણ હું કેવો કેખાઉ છું, મેં કેવો પોશાક પહેર્યો છે, આવી આવી બાબતો તરફ નાનપણથી જ હું જરા બેહરકાર રહ્યો છું. તેથી અઠવાડિયાં સુધી હું દાદીના વાળ કાતરથી કાપતો પણ નહિ અથવા અસાથી હજામત પણ કરતો નહિ.

એક વાર અમારા અંગ્રેજીના પ્રોફેસરે મારી દાદી બેઈને વર્ગમાં બધા વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે મને કહ્યું :

‘Mr. Mallik, you look very ugly with that unkempt growth on your cheeks!’  
(મલ્લિક, તમારા ગાલ પર આ બધું જેમ તેમ ભગી નીકળ્યું છે એનાથી તમે ખૂબ જ બેડોળ લાગો છો!)

એ સાંભળીને મને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. પણ હું તે વખતે ગુસ્સો ગળી ગયો અને મેં કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

પણ થોડા દિવસ પછી મેં કાતરથી દાઢીના વાળ જરા દૂંઠા કરી દીધા પરંતુ ફરીથી જૂની ટેવને વશ થઈને મેં બેઢરકારી રાખી અને દાઢીના વાળ પાછા વધી ગયા.

મારા એ પ્રોફેસરનું ધ્યાન એક દિવસ ફરીથી એ તરફ ખેંચાયું. અને તેઓ કંઈ કહેવા જતા હતા એ પહેલા જ હું બોલો થઈ ગયો અને મોટેથી બોલી બોલ્યો.

‘Reverend father, let beard grow from more to more, but more of reverence in you dwell.’ (માનનીય સાહેબ, મારી દાઢી વધારે ને વધારે વધતી રહે. અને એની સાથેમાથ તમારામાં અન્ય પ્રત્યે જે આદર હોય એ પણ વધતો રહે.)

કવિ ટેનિસનની બે લીટીઓમાં જરા ફેરફાર કરીને મેં એનું અનુકરણ કર્યું. મૂળમાં beard — દાઢીની જગ્યાએ Knowledge — જ્ઞાન શબ્દ છે.

આ સાંભળીને બધા ખૂબ હસ્યા.

ત્યાર પછી કેઈ દિવસે મારા એ પ્રોફેસરે દાઢી ઉઠ્ઠેબ કરીને મારી મરકરી નહિ કરી.

૧૧

## ગુરુદેવનું આકર્ષણ

આચાજી, કોલેજ-છવન દરમિયાનની કોઈ અગત્યની ઉપક્રમ રહી તો નથી જતી ને !

હાં, એક અગત્યની વાત કહેવાનું તો હું ભૂલી જ ગયો ।

૧૯૧૪માં જ આ પ્રસંગ બન્યો.

એક દિવસે કોલેજ હોસ્ટેલમાં મેં ‘બોરબે કોનિકલ’ નામના છાપામાં પહેલી જ વાર ગુરુદેવ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની છબી જોઈ અને તેમના સંબંધમાં કંઈક જાણ્યું.

એ છબી જોતાં જ અંદરથી મને કોઈ એમ જાણે કહેતું હોય કે, આ વ્યક્તિની સાથે આ છવનમાં તારો વિશેષ સંબંધ ઘટશે.

મેં તો એમને પત્ર લખી પુછાવ્યું પણ ખરું કે, મને શાંતિનિકેતનમાં રાખવાની કૃપા કરશે ?

તે વખતે ગુરુદેવે જવાબ આપ્યો હતો કે, તમારો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી અમને જણાવજો. અમારો એવો નિયમ છે કે, કોઈને અમે શાંતિનિકેતનમાં એકદમ દાખલ કરી દેતા નથી. આવનાર વ્યક્તિએ થોડા દિવસ અહીં રહેવું જોઈએ. અહીંનું વાતાવરણ એને અતુકૂળ થશે કે નહિ? અમને એ વ્યક્તિ અતુકૂળ થશે કે નહિ? એ બધાનો વિચાર કર્યા પછી જ એ વ્યક્તિને શાંતિનિકેતનમાં રાખવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે. પરંતુ એ તો તમે તમારો અભ્યાસ પૂરો કરો ત્યાર પછી વિચારીશું.

એટલે ગુરુદેવને મળવાની શુભ ઘડી તો પાંચ વપ્ બાદ જ આવી. એની વાત પછીથી કહીશ.

૧૨

## પ્રાંતીયવાદનું ઝેર

ચાચાજી, આપ મુળધર્મ કોલેજ હોસ્ટલમાં રહેતા હતા, એનો ઘાઈ અનુભવ કહો.

જ્યારે હું કોલેજ હોસ્ટલમાં દાખલ થયો, ત્યારે શરૂના બેચાર મહિના મને પ્રાંતીયવાદના ઝેરનો ઘૂંટડો પીવો પડ્યો હતો.

હોસ્ટલમાં જન્મવાની જુદી જુદી સ્વતંત્ર કલબો હતી : પારમી, ગોવાની, ઇસ્લામી, સિંધી, ગુજરાતી અને દક્ષિણી.

ગુજરાતી અને દક્ષિણી કલબોમાં માંસમદદી રાધવામાં નહોતાં આવતાં. અને હું શાકાહારી હતો. તેથી એ બંને કલબોને મેં અરજી કરી કે, મને એમાં દાખલ કરો.

પરંતુ એ લોકોએ મને દાખલ ન કર્યો, કારણ કે હું ખમીસ ને લેવો પહેરતો હતો અને સરહદથી આવેલો હતો. તેથી તેમને વિશ્વાસ ન બેઠો કે હું હિંદુ હોઈ શકું.

એ કારણે મને ઘણી અગવડ પડી અને મહિનાઓ સુધી ગરમીમાં, વરસાદમાં બહાર દરરોજ કેઈ એક વિશ્રાંતિ-ગૃહમાં જમવું પડતું.

એક વાર શુજરાતી કલબના મંત્રીએ મારા પર હથાકોટ મારી મને કલબમાં દાખલ કર્યો.

પણ જ્યારે મેં જોયું કે, મારો પાટલો જુદો અને ફર મૂકવામાં આવતો અને બધા જમી રહે પછી જ મને મહારાજ છેટે રહીને પીરસતો, ત્યારે મને જરા આઘાત લાગ્યો !

મેં કશો વિરોધ ઉઠાવ્યો નહિ, પણ એક મહિના પછી મેં એ કલબમાં જમવાનું બંધ કર્યું.

આખરે સિંધી કલબવાળાઓએ મને દાખલ કર્યો. જોકે, એ કલબના બધા જ મેમ્બરો માસમઝી ખાતા હતા, છતાં તેમણે કૃપા કરીને મારા માટે નિરામિષ ખોરાકનો પ્રબંધ કરી આપ્યો.

૧૩

## લેખનનો પ્રારંભ

આશાજી, આપે લેખનનો પ્રારંભ ક્યારે કર્યો? કોલેજ-જીવન દરમિયાન કે એ પછી?

મારામાં લખવાની વૃત્તિ છે એવું લાન મને કોલેજના દિવસોમાં થયું.

મારા નિબંધોથી કોઈ કોઈ વાર મારા અંગ્રેજીના પ્રોફેસર પ્રસન્ન થઈ જતા.

એ વાત એક અંગ્રેજી સાપ્તાહિકના સંપાદકને પહોંચી. તે સાપ્તાહિક ગોવાની લોકો ચલાવતા હતા. સંપાદકે તેથી મને એક સંદેશો મોકલાવ્યો કે, મારે હર અઠવાડિયે અઠધાએક કોલમ જેટલું લખાણ જે વિષય મને ગમે એ વિષય પર લખીને તેમને મોકલી આપવું.

મેં મહિનાઓ સુધી એ પ્રમાણે કર્યું.

પછી કવેટા જ્યાં હું ગરમીની રજાઓમાં મારા પૂજ્ય

પિતાશ્રીને મળવા જતો ત્યાં એક અંગ્રેજી સાપ્તાહિકના અંપાદકે તેની પત્રિકા માટે નિયમિત એક કોલમ જેટલો અંગ્રેજી રાજનીતિના વિષય સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષય પર લખી મોકલવા મને કહ્યું.

આ પત્રિકાની સાથે મારો મંજૂર વર્ષો સુધી રહ્યો.



૧૪

## ‘કવિવર મારા ગુરુદેવ’

ચાચાજી, કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી આપનું કાર્યક્ષેત્ર કયા  
ગ્રાહવ્યુ ? શાંતિનિકેતન ખચાર ગયા ?

કોલેજમાં ભણવાનું પૂરું થયું અને મેં શાંતિનિકેતન  
ગુરુદેવ કવિવરના દર્શન માટે જવાની મારી ઇચ્છા  
પિતાજી આગળ વ્યક્ત કરી

પરંતુ પિતાજીએ કહ્યું કે, ‘ખહેલા તું કરાચી જા’

ત્યાં મારા મોટાભાઈએ પોતાનો એક સ્વતંત્ર ધંધો  
શરૂ કર્યો હતો તેમને મદદ કરવા માટે મારે જવાની  
જરૂર છે, એમ પિતાશ્રીએ સૂચવ્યું

પછી ૧૯૧૯માં મેં મહિનામાં હું બહુ સખત  
ખીમાર પડી ગયો મારી બચવાની આશા પણ નહોતી

ત્યારે મને પિતાજીએ એક વાર પૂછ્યું

‘તારી કઈ અંતિમ ઇચ્છા છે, જે અમે પૂરી પાડી  
શકીએ ?’

મેં જવાબ આપ્યો :

‘પિતાજી, જો હું જીવતો રહું તો આપ કૃપા કરીને મને શાંતિનિકેતન મોકલવાનો પ્રબંધ જરૂર કરજો.’

પ્રભુકૃપાથી હું ખચી ગયો. અને જ્યારે હું તદ્દન પાછો સ્વપ્ન થઈ ગયો, ત્યારે ગુરુદેવને મેં એક તાર કયો. તેમાં મેં પુછાવ્યું કે, ‘હું શાંતિનિકેતન આપનાં દર્શન માટે આવી શકું છું?’

ગુરુદેવે જવાબમાં જણાવ્યું : ‘તમે ખુશીથી આવો.’

પછી હું શાંતિનિકેતન ગયો.

પાંચ દિવસની લાંબી મુસાફરી હતી. પણ મને જરાયે યાદ ન લાગ્યો. એટલું જ નહિ પણ મારા હૈયામાં અતિથય ઉમંગ અને આનંદ હતા. મને એમ લાગ્યું કે, શાંતિનિકેતનની આ યાત્રા મારા જીવનને એક વિશેષ વલણ આપશે.

હું જ્યારે શાંતિનિકેતન પહોંચ્યો, ત્યારે ગુરુદેવ શાંતિનિકેતનમાં ન હતા. તેઓ માંદગીને કારણે મારા પહોંચવાના બેયાર દિવસ પહેલાં જ કલકત્તા સારવાર માટે ગયા હતા.

પરંતુ દીનબંધુ ઓડૂએ ઘણા વહાલથી મારું સ્વાગત કર્યું અને આશ્રમમાં ગિફ્ટોની માથે મને રાખ્યો.

દશ દિવસ પછી ગુરુદેવ પાછા શાંતિનિકેતન આજ્યા.

અને બીજે જ દિવસે—જે મારો ત્યાં રહેવાનો છેલ્લો દિવસ હતો—દીનબંધુએ મને ગુરુદેવનાં દર્શન કરવાની યોગ્યતા કરી આપી.

ભેડે, દીનબંધુએ મને કહ્યું કે, ‘ગુરુદેવ હજી બહુ અશક્ત છે. તેથી તેઓ તમને પાંચ મિનિટથી વધારે વખત નહિ આપી શકે.’

જ્યારે ગુરુદેવની ઓરડીમાં—જે એક મકાનના પહેલા માળ ઉપર હતી—હું ઢાળા થયો, ત્યારે પદ્માસનમાં બેસીને તેઓ મારીની બહાર ભેઠ રહ્યા હતા.

મેં પ્રણામ કર્યા અને હું બેસો રહ્યો.

એક—બે—ત્રણ—ચાર મિનિટ પસાર થઈ ગઈ!

તેઓશ્રીએ મને ન તો બેસવા માટે કહ્યું, ન તો કંઈ વાત કરી!

તેથી મને મનમાં પાર વિનાનું દુઃખ થયું.

પછી સમય લગભગ પૂરો થવા આવ્યો હતો, એટલે ગુરુદેવ પાસેથી વિદાય લેવા માટે મેં તેમને પ્રણામ કર્યા.

અને ચમત્કાર થયો!

કવિશ્રીએ પોતાનો જમણો હાથ મારા માથા પર મૂક્યો અને મારી આંખોમાં ભેંઈને કહ્યું:

‘હું તમને જન્મજન્માન્તરથી જાણતું છું. મારા

આશ્રમમાં તમારા માટે એક આસન ખાલી છે. તમે હવે એના પર બેસી બાજો.’

આ શબ્દો સાંભળીને હું ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યો. અને ફરીથી આ વખતે મેં ગુરુદેવને સાધ્યાંગ પ્રણામ કર્યા.

પ્રણામ કરતી વખતે મને એમ લાગ્યું કે, મારા હૃદયાનાં દ્વાર ચારે દિશાઓમાં બિઘડી ગયાં છે, અને વિશાળ જગતે તેમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જગત અને મારી વચ્ચે કોઈ બાતની દીવાલ હવે નથી રહી; એટલું જ નહિ પણ જગત અને, મારી વચ્ચે તથા જગતના સર્જનહાર અને મારી વચ્ચે પ્રીતિનો. પુલ બંધાઈ ગયો છે.

એ શુભ મુહૂર્તમાં હું સદા માટે ભૂલી જ ગયો કે, હું સરહદી કે પંજાબી કે ભારતવાસી છું; અને મને એમ લાગ્યું કે, હું બધાનો છું અને બધાં મારાં છે. તે દિવસથી હું સંકીર્ણતારહિત માનવી બની ગયો અને કવિવર મારા ગુરુદેવ બની ગયા.

આ શુભ ઘટનાના થોડા વખત પછી જ હું શાંતિનિકેતનમાં એક શિક્ષક તરીકે બેઠાવો.

૧૫

## બાપુજીની અહિંસાનો કીમિયો

આગાજી, મહાત્મા ગાંધીજી સાથે આપનો પ્રથમ પરિચય ક્યારે અને કયા સંજોગોમાં થયો ?

જલિયાનવાલા બાગ અને ઘીજી દુઃખભરેલી જે ઘટનાઓ આપણા દેશમાં બની હતી એ વેળાએ.

શાંતિનિકેતનમાં શુરુદેવને મળ્યા પછી હું કરાંચી જવા નીકળ્યો, ત્યારે દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝે મને લાહોર શ્રોણવાતું કહ્યું અને પંજાબમાં જલિયાનવાલા બાગ અને ઘીજી કડુષ ઘટનાઓ બની હતી એ સંબંધી પૂછપરછ કરવાનું જે કામ તેમણે સ્વેચ્છાએ ઉપાડ્યું હતું તેમાં એમને સહાય કરવાનું મને જણાવ્યું.

ત્યારે આ કામ પૂરું થયું, ત્યારે ગાંધીજી લાહોર આવ્યા.

મેં ગાંધીજીનાં પ્રથમ દર્શન ત્યાં કર્યો.

પરંતુ તેમના આવ્યા પછી હજી એક દિવસ પણ

ન થયો ત્યાં તો તેમણે નક્કી કર્યું કે, સરકારની નિમાયેલી હંટર કમિટીની સમક્ષ પ્રજાએ કોઈ જાતની સાક્ષી નહિ પૂરવી.

ગાંધીજીના આવા નિષ્ક્રિયતા મને ચીક થતી.

અને ખીજે દિવસે જ્યારે ગાંધીજીએ મને કહ્યું કે, ટાઉન હોલ જ્યાં હંટર કમિશન પોતાનું કામ તે દિવસે શરૂ કરવાનું હતું ત્યાં જઈને મારે લોકોને કમિશનની સમક્ષ સાક્ષી આપવાનું બંધ રાખવા માટે સમજાવવા, ત્યારે તો મને ખૂબ જ ગુસ્સો આવ્યો!

ગાંધીજીનો આદેશ તો મેં પાળ્યો.

પણ મનમાં એક નિષ્ક્રિય પણ કરી લીધો કે, હું ત્યાર પછી કોઈ દિવસ ગાંધીજીનું કોઈ પણ કામ નહિ કરું!

અને તે જ સાંજે ગાંધીજી ફરતા ફરતા જે ઘરમાં હું રહેતો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

મારુ ઉદાસ મેં જોઈને તેમણે ઘણા વહાલથી મારી પીઠ પર એક ધપ્યો માર્યો અને એક ક્ષણમાં તેમની અહિંસાના કીમિયાથી મારો બધો રોષ પ્રેમ-આદરભરી લાગણીમાં બદલાઈ ગયો!

## • ગુરુદેવની ચેતનાનો સ્પર્શ

ચાચાજી, શાંતિનિકેતનમાં આપ ઘણાં વર્ષો રહ્યા, એ દરમિયાન ગુરુદેવ સાથે આપે ખૂબ નીકટનો પરિચય સાધ્યો હશે.

શાંતિનિકેતનમાં હું ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યો, પણ ગુરુદેવના નીકટમાં કોઈ દિવસ નહિ આવ્યો. એમની સાથે વાતચીત પણ ખૂબ જ ઓછી થઈ છે.

જેમ સૂરજના ઉપાસકો સૂરજને દ્વરથી પણ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરે છે, તેમ મારા જીવનના સૂરજને — રવિને — હું વારંવાર દ્વરથી શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરતો.

જ્યારે ગુરુદેવ મને કંઈ પૂછતા, ત્યારે તેનો જવાબ હું આપતો. પણ મેં પોતે કોઈ દિવસ એમને કોઈ પ્રશ્ન નથી પૂછ્યો.

એમ હોવા છતાં મને એવું સદા લાગ્યું છે — આમાં મારી ભ્રમણા પણ હોઈ શકે છે — કે. પ્રભાની કપાથી

ગુરુદેવની ચેતનામાં ને તેમના હૃયામાં મને એક સ્થાન મળ્યું હતું.

એનું પ્રમાણુ તો હું એક જ આપી શકુંઃ જ્યારે જ્યારે શરૂઆતનાં થોડાં જોયાર વર્ષોમાં મને એવી તક મળતી તો, તેઓ જ્યારે વહેલી સવારે ધ્યાનમાં બેસતા, ત્યારે હું તેમની ખુરશીની પાછળ ચુપચાપ તેમના જાણ્યા વિના ધ્યાનમાં બેસી જતો અને એક જાતની અદ્ભુત તાદાત્મીયતા અનુભવતો.



## વિરાટની આંખી

ચાચાજી, શાંતિનિકેતનમાં આપશ્રીને કોઈ આધ્યાત્મિક અનુભવ થયો હતો એવું અમે સાંભળ્યું છે. એ અનુભવ વિશે આપ જણાવશો ?

જેમ શુદ્ધેષને પહેલી વાર જ મળીને મારું અંતર વિશાળ અને સર્વદ્રિશાલિભુજ બની ગયું હતું, તેમ એક બીજા અનુભવથી છુવન અને જગત તેમ જ પ્રભુની વિશાળતાનો મને અનુભવ થયો.

એક શુક્રવારે ( તે વખતે હું દર શુક્રવારે ચોવીસ કલાકનો નિરાહાર અને નિર્જળ ઉપવાસ કરતો હતો. ) બપોરનો સમય હતો.

હું આશ્રમની બહાર એકાંતમાં એકલો બેઠો હતો. મન શાંત હતું અને હૃદય પ્રકુલિત હતું.

અચાનક મારી આંખોની સામે એક જ્યોતિર્મંથ સ્તંભ ( Pillar of Light ) દેખાયો !

પછી તે પ્રચંડ પ્રકાશનો સ્તંભ હાલવા લાગ્યો.

મને એમ લાગ્યું કે, આ તો કોઈ વિરાટ વ્યક્તિ છે જેનું માથું આકાશને અડી રહ્યું છે અને પગ પૃથ્વીને અડી રહ્યા છે !

પછી તરત જ એ જ્યોતિર્મય સ્તંભ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

મારામાં તીવ્ર વિરહની ભાવના જાગી ઊઠી.

મારો પ્રીતમ આવ્યો અને ચાલી પછુ ગયો ! એવો વિચાર મને ખૂબ સતાવવા લાગ્યો.

એવી સ્થિતિમાં હું સાંજ સુધી બેસી રહ્યો.

પછી હું કાંઈ ગણગણવા લાગ્યો. અને મને એક ગીત સ્ફૂર્યું, જે મારા જીવનનું પ્રથમ ગીત કહી શકાય. એ ગીતના શબ્દો છે :

સોયા થા તલે દીવાર,

જબ આયે તુમ દરવાજે ॥

નીંદ છૂલી નહી,

દરવાજા બંદ રહા ।

ફિરકે ચલે ગયે તુમ,

જીવનનાથ મેરે ॥

જાગ પડા જબ નીંદસે,

સુની મંને કદમોકી આવાજ ।

જાન લિયા તબ મંને,

આયે થે તુમ દરવાજે ॥

જગત અને જીવનની આ વિશાળતાથી અથવા કોઈ વિશાળ વ્યક્તિથી હું જુદો પડી ગયો છું, એવી વિરહ-લાવના મને આજ સુધી સતાવ્યા કરે છે.

પણ એ વિરહ-લાવનાની સાથે એ વિશાળતાની કે વિશાળ વ્યક્તિની કોઈ કોઈ વખતે પ્રભુકૃપાથી મને ઝાંખી મળી છે. એનું એ જ કારણ છે કે મારી લક્ષિની વેલ હજી સુધી તદ્દન સુકાઈ નથી ગઈ અને મરી નથી ગઈ.

દ્વંકમાં કહું તો, મારો જીવનમંત્ર કે સાધનામંત્ર વિશાળતા અને વિરહની લાવનાઓને દબ કરવામાં રહ્યો છે.

હું વિરહમાં કોઈ કોઈ વાર ખૂબ રહું છું. પણ મારાં આસુ એક વિશાળ રામ-ધનુષ એવું રચી દે છે, કે તે રામ ધનુષની પાછળ વિરાટ રામ જિતે છે, એવો અનુભવ મને થાય છે.

આ બધું કેવળ કલ્પના તો નહિ હોય? રામ જાણે! પણ જે કાંઈ મને વર્યોથી અનુભવાયુ છે એનું વર્ણન મારી વટ્ટીકૂટી લાપામાં મેં આપ્યું છે.

## સૂફીઓ વિશે કંઈક

ચાચાજી, આપે આપનાં એક અગ્રેજી પુસ્તક 'The Divine Dwellers in the Desert' (ધ ડિવાઇન ડ્વેલર્સ ઇન ડેઝર્ટ) માં સૂફીઓનો પરિચય આપ્યો છે. વળી આપના કાલેક્ટર પણ સૂફીવાદની અસર પડેલી છે એવું અમે સાંભળ્યું તો સૂફીઓ વિશે ટૂંકમાં કંઈક ખ્યાલ આપજો? અને આપ કે કાર્ષ સૂફી સત કહીરોના નમાઝમમાં આ-આ છે ખરા?

ચાલો ત્યારે, અહીં સૂફીઓ અ બધી ઘોડુકે કહી.ક

• ઇસ્લામ ધર્મના કેન્દ્રાડ અનુયાયીઓ પોતાના ધર્મ અથવા કુરાનમાં પેગમ્બર સાહેબે જે નિયમો લખ્યા છે પ્રમાણે પોતાના અગરની સફાઈ કે શુદ્ધિ કઠીને પોતા દિલને એક દર્ખણ જેવું બનાવી દે છે અને તે દર્ખણ તેઓ દિવદારને અર્ધાત્ પ્રીતમ પ્રભુને મતલબેઈ રહે છે. આ લોકો સૂફીઓ કહેવાય છે.

દિલમાં દિલદારને ભેવે એટલે જીવ અને જગત

માયે થે

સારને પારખવો અને જોવો અને પોતાની જિંદગીમાં ઉતારવો.

જ્યારે આ સાર અથવા રહસ્ય અનુભવાય છે, ત્યારે દ્વેષભાવ નથી રહેતો. સર્વત્ર એક જ જીવન અને એક જ જ્યોત દેખાય છે. /

કુરાને શરીરમાં લખ્યું છે :

‘પ્રભુનો ચહેરો દરેક ઠેકાણે ચમકે છે. જગત અસાર અને દ્વેષભાવથી ભરેલું છે.’

તેથી સૂદ્રીઓ જગત તરફ અથવા જગતની વસ્તુઓ અને વાસનાઓ તરફ વિમુખ થઈ જાય છે. તેઓમાં એક જાતની ઉદાસીનતા ઉફ્લવે છે. આ ઉદાસીનતા અલૌકિક હોય છે.

એ લોકો સૂદ્ર—એક જાતના કાળા કાપડ—નો બનાવેલો પેશાક પહેરે છે. તેથી પણ એ લોકોને સૂદ્રી કહેવામાં આવે છે.

વર્ણોથી આ શબ્દનો અર્થ, જોકે એ એટલો પ્રચલિત નથી, આમ પણ થાય છે :

એમ કહેવાય છે કે, જ્યારે પેગંબર સાહેબે કાળાની મસ્જિદ બાંધી ને પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું, ‘અલ્લાહની આરાધના આપણે હવે અહીં કરીશું,’ ત્યારે તેમના કેટલાક અનુયાયીઓએ પેગંબર સાહેબને કહ્યું, ‘આપે અમને શીખવ્યું છે કે, અલ્લાહ દરેક ઠેકાણે છે. તે

સાહ માહદુદ—હૃદ વિનાનો—છે, તો પછી આ ચાર દીવાલોની હૃદમા, આ મસ્જિદમા જ જાણે અલ્લાહ હોય એમ આ સ્થાનને અલ્લાહની આરાધનાનું પ્રયાન બનાવવું શું કામ ?’

તેથી જ્યારે બીજા અનુયાયીઓ મસ્જિદની અદર નમાઝ પઢવા ગયા, ત્યારે એ લોકો, જેમણે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો તેઓ, મસ્જિદની બહાર ‘સોફા’ ઉપર બેસી રહ્યા તે ઉપરથી તેઓ ‘સૂફી’ કહેવાયા.

સૂફી માટે પ્રભુની પૂજાનું સૌથી શ્રેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ સ્થાન પોતાનું દિલ છે.

તેથી સિંધના ઊંચી શ્રેણીના સૂફીઓમા એક એવો મત્ર છે

કુલવુ અદરકાવો દીઠો સી, મક્કે વજનજો કેહો જહર ?

—મારા દિલમા મે કાળા જોયો છે, તો પછી મહે જવાની શી જહર ?

સૂફીઓની જેમ શુવ અને જગતનો સાર સમજનારા અને અનુભવનારા લોકો લગભગ દરેક ધર્મમા હોય છે તેથી સૂફીવાદ ફક્ત ઈસ્લામ ધર્મની સ્થાપના પછી ફેલાયો, એવું આપણે નથી કહી શકતા.

દરેક ધર્મની અદર વૈવિધ્યમા કે વૈચિત્ર્યમા એકને જોવો એવી શિખામણ છે, અને જે કોઈ આ એકતાને

અનુભવે છે અને કોઈ બાતના લેદલાવ વિના જીવનમાં વર્તે છે તે સૂફી છે.

આ એકતા જેમ જુદાં જુદાં કૂલોને એક હારના — માળાના આકારમાં ગોઠવવા માટે સૂત્ર — દોરી હોય છે, તેના જેવી છે.

જે સત્ય, જે પરમ શક્તિ કે જે મહાન વિભૂતિ આ જગત, જીવ તથા જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરે છે, તે જ સાચી અને સાર્વભૌમિક એકતા.

૧૯

## સૂકી ફકીર નસીર

શાંતિનિકેતનથી લગભગ દર વરસે ગરમીની રજાઓમાં હું કરાંચી જતો.

ત્યાં જ્યારે જ્યારે મને ખબર પડતી કે, શહેરમાં કોઈ સૂકી ફકીર આવ્યા છે, તો હું એમનાં દર્શન જતો.

એવી રીતે ગુદી ગુદી જાતના સૂકીઓના સમાગમમાં આવ્યો. ચમત્કાર કરી શકે એવા સૂકીઓ ઘણા મળ્યા. પણ પ્રભુના પ્રેમમાં એકદમ તદ્દલીન થયેલા વિરલે જ કોઈક વાર મળી આવતાં.

એનું કારણ એક એવું હોઈ શકે કે એવા મસ્ત ઓલિયાઓ શહેરમાં બહુ જ ઓછા આવે છે. તેઓ તો એકાંતમાં રહેવાનું સાધારણ રીતે પસંદ કરે છે.

પરંતુ એક સૂકી ફકીરની છાપ મારા જીવન પર કોઈ દિવસ ન ભૂંસાય એવી પડી છે.



તેમનું નામ ફરી નસીર.

છ ફૂટથી વધારે ઊંચા, આખો જાણે કે દયાનો સાગર, અતિશય મૌનપ્રિય, કોઈ કોઈ વાર જોલે, પણ જે કંઈ જોલે એનો ભાવ અને એનો અર્થ વીજળીની શક્તિ સમાન હતો. જોલવાની પદ્ધતિ સરળ અને ધીરે ધીરે.

જ્યારે જોલતા ત્યારે એમ લાગતું કે, તેઓ ધીમે ધીમે અને ધીરે ધીરે એટલા માટે જોલતા હશે કે, પ્રીતમની હાજરીમા પ્રીતમની વાત જાહેર જ આછી કરવી જોઈએ. ફક્ત પ્રીતમના દર્શનમા જ મગ્ન અને મૌન રહેવું જોઈએ.

હું તેમને જો કે ત્રણ જ વાર મળ્યો. પણ ફક્ત એક જ વાર તેમને મેં થોડાક શબ્દો જોલતા સંભળ્યા.

સાજ પડી હતી ચારપાચ લાઈએ. તેમની આસપાસ બેઠા હતા. હું તેમની પાછળ બેસી ગયો. અમે બધા તેમના ઉજ્જવળ ચહેરા તરફ જ જોતા હતા.

તે વળતે તેમની આખો જાંઘ હતી.

એલામા એચિતો ટીપુ ટીપુ વરસાદ પડવા લાગ્યો.

ટપટપ પડતા પાણીનો અવાજ તેમના કાનોમા તેમના પ્રીતમના ચરણોની ધ્વનિ સમાન તેમને લાગ્યો હશે, એવું મેં અનુમાન કર્યું. કારણ કે તેઓ તરત જ આવેશ અને આનંદમા આવી ગયા.

પણ તેમનું મૌન તો ચાલુ જ રહ્યું

લગભગ એક કલાક એવી રીતે પસાર થઈ ગયો.

પછી ધીરે ધીરે અતિશય મીઠા અવાજમાં તેમણે  
ખોલવાનું શરૂ કર્યું

‘સાગરને કાઠે શતાબ્દીઓથી એક છીપ પ્રાર્થના  
કરતી રહી છે

‘આજે તેની પ્રાર્થના સફળ થઈ છે

‘તેના ઉઘાડેલા મુખમાં આજે એક આલોકમય  
જગતના પાણીનું એક ધ્રુવ પડ્યું છે અને તે આજે એક  
અમૂલ્ય મોતીમાં બદલાઈ ગયું છે

‘મારા વહાલાઓ, તમારું હૈયું સદા ખુલ્લું રાખજો  
તેમાં એક દિવસ પ્રીતમનું આગમન થશે અને તમારું  
હૈયું એક અદૃશ્ય અને અદ્ભુત આલોકથી ઝગમગી ઊઠશે  
ત્યાર પછી અધકાર કયાય નાસી જશે

‘ત્યાર પછી તો સર્વ સર્વ દિશામાં સર્વ રૂપમાં  
પ્રીતમનો જલવો (નૂર) અને જલાલ (જોત) જોવામાં  
આવશે’

આટલું કહીને પછી તેઓ ચૂપ થઈ ગયા.

તેમના ચબ્દો સાભળીને મને અદૃશ્યી એક પ્રળય  
ત્રેરણા થઈ કે, હું મારી આત્મિક અને જાડી કૃતજ્ઞતા  
ફકીરસાહેબને એક ગઝલ જે મેં નાનપણમાં લાહોરમાં

એક મુસ્લિમ ફકીરને મોઢે સાલળી હતી, તે ગાઈ ને વ્યક્ત કરુ

તે ગઝલ નીચે મુજબ છે; અને આજ સુધી જ્યારે જ્યારે તે ગઝલ હું ગાઉં છું, ત્યારે ત્યારે ફકીર નસીરની આલોકમય — પ્રકાશમય — આકૃતિ મારી આંખો સામે તરી આવે છે :

જહાં નજર પડતી है,  
તૂ रुबरु है ।

मेरी ज़रममें क्या है ?  
तेरा तसवर ।

मेरे दिलमें क्या है ?  
तेरी आरजू है ।

सदा पर्देये साज,  
ये तो नहीं है ।

कोई पर्दमें  
' गुफ्तगू कर रहा है ।

सफर आपको ढूंढ,  
ना ढूंढ उसको ।

वो तुझमें है,  
जिसकी तुझे जुस्तजू है ।

[જ્યાં મારી નજર પડે છે, ત્યાં તુ મારી સામે જ છે  
મારી આંખોમાં શું છે?]

તારી છબી

મારા દિવસા શું છે ?

તને મળનાની તીવ્ર અભિલાષા.

તારી વાણી કોઈ સંગીતના સાજ — વાદ્ય — ના સ્વર  
જેની નથી.

તે તે કોઈ પડદાની પાછળ જિભુ રહીને બહુ જ ધીમેથી કંઈ  
વાતચીત કરી રહ્યું હોય એની છે

દલિ અફઝ દહે છે કે,

ઓ માનની, તું તારી પોતાની અદર સોધ કર

કાગ્ય કે જેને તું ગોધે છે તે તારી પોતાની અદર જ છે ]

## આજુબાજુ સૂકી ફફીરનો આદેશ

એક ચમત્કારી સૂકીની વાત પણ અહીં કહી દઉં.  
ગરમીની ઋતુ હતી. હું ઘરની બહાર સૂતો હતો.  
એક દિવસે મધરાતે કોઈએ મારી પાસે આવીને  
બેરથી કહ્યું :

‘ઊઠા!’

મેં આંખ ઉઘાડી અને જોયું તો, એક પઠાણ જેવો,  
રેશમી કપડાં પહેરેલો, છ કૂટ બિચો, માથા પર સાફો  
પહેરેલો એક માણસ બિલો છે!

મેં અર્ધાં બિંદમાં પૂછ્યું : ‘શું કામ છે?’

તેમણે જવાબ આપ્યો :

‘જિશા યાઓ. અમુક મારફતની પાસે એક મકાન  
છે. તેના ત્રીજે માળે એક જુવાન બહેન આપઘાત  
કરવાની તૈયારી કરી રહી છે. તમે જઈને તેને અટકાવો.’

પૂરું કરીને નિયમિત નામસ્મરણ કરતાં તથા ગરીબોની સેવા કરતાં.

પ્રભુના જે દૂતે, જે સૂફી ફકીરે અને આ બહેનને બચાવવા માટે મોકલ્યો હતો તેમનાં દર્શન એક વાર ફરીથી વરો પછી પાંચ મિનિટ માટે ચોથિતાં મુખધર્માં જૂહુના દરિયા કિનારે થયાં હતાં.

તે વખતે તેમણે મને બીચું તો કંઈ નહિ કહ્યું, પણ એટલું તો તેઓ બોલ્યા :

‘અલ્લાહની વાત કभी જૂઠી નહીં હોતી હૈ !’

## ૨૧ સાધના અને સિદ્ધિ

એક વાર એક અમત્કારી સૂફી ફકીરને મેં એવી વિનંતી કરી કે, તેઓ મને થોડી સિદ્ધિઓ મેળવવાનો માર્ગ બતાવે.

તેમણે કહ્યું :

‘અમારા સૂફીઓમાં સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે સેંકડો વર્ષોથી એક મૂળ મંત્ર પર બાર મૂકવામાં આવ્યો છે :  
ગોસવધ, ચમવધ, લયવધ—કાન બંધ રાખો, આંખો  
બંધ રાખો, હોઠ બંધ રાખો.

‘એવી રીતે ધ્યાનમાં રોજ રોજ જોટલા વખત સુધી  
બંને તેટલો વખત બેસો. અને ખાવાપીવાનું તથા  
ઊંઘવાનું જોટલું ઓછું બંને તેટલું કરો. એક વર્ષ સુધી  
એવી રીતે તમે અભ્યાસ કરો; પછી મારી પાસે આવજો  
અને મને કહેજો કે, તમને કોઈ બંધનનો અનુભવ થયો

હું વરસ સુધી અભ્યાસ ચાલુ ન રાખી શક્યો. કારણ કે તે દિવસોમાં મારે ઘણું કામ રહેતું; અદાર કલાક દરરોજ. તેથી થોડા જ મહિનાઓ પછી મેં એ અભ્યાસ છોડી દીધો.

પણ પ્રભુદૃષ્ટાન્તી બેચાર એવા અનુભવો થયા જેનાથી એ સૂફી ફકીરના બનાવેલા મૂળ મંત્રમાં વિશ્વાસ બેસી તે ગયો.

અનુભવની એક વાત ઉદાહરણ રૂપે કહી દઉં.

તે વખતે મારા એક મિત્ર પેશાવરની પાસે નવશેરા શહેરમાં રહેતા હતા. એમણે નવી મોટર લીધી હતી. એમની પત્ની મોટર હાંકવાનું શીખતી હતી.

આ બધી વાતની મને બિલકુલ ખબર નહોતી. કારણ કે અમારા વચ્ચે પત્રવ્યવહાર બહુ ઝાંછો હતો.

એક દિવસે હું સાંજે કામ કર્યા પછી ઘેર પાછો આવતો હતો. પ્રભુ જાણે કેમ, કરાંચી શહેરના એક મોઢા રસ્તાની અધવચ્ચે ઓચિંતા મારા બે હાથ આગળ કરીને મેં ખૂમ પાડી:

‘પ્રભુ! મારા મિત્રની પત્નીને બચાવો!’

જ્યારે હું આ શબ્દો બોલ્યો, ત્યારે મારી આંખો સામે એક દૃશ્ય બહુ ઘર્ષ ગયું:

રસ્તાના એક વળાંક પાસેથી એક મોટર પસાર થઈ



રહી છે. મારા મિત્રની પત્ની તે ચલાવી રહી છે. મોટર અડધી ઊધી જેવી દેખાય છે; પછી એકદમ સ્ત્રીધી થઈને રસ્તા પર ચાલવા લાગે છે.

ચાર દિવસ પછી મારા એ મિત્રનો પત્ર મને મળ્યો. એમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે,

તેમની પત્ની એક સાંજે (જે સાંજે મને પેલું દશ્ય દેખાયું હતું) અંકસ્માતમાંથી બચી ગઈ. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે, જ્યારે અંકસ્માત થવાનો હતો તે વખતે તેમની પત્નીએ મને રસ્તાના વળાંક પાસે જો હાથ પ્રસારીને ઊભેલો જોયો. જ્યારે મોટર ફરીથી સ્ત્રીધી થઈ ગઈ, ત્યારે તે મોટરમાંથી ઊતરીને મને લેટી પડી અને તેણે મને કહ્યું: 'માઈસાહબ, આજ તો આપને મુક્તે સ્વતરેસે વચા લિયા.' પછી તે મોટરમાં બેસીને ઘર પાછી ગઈ.

એવા બીજા થોડા અનુભવો પણ થયા.

પણ એક વાર મારા એક મિત્રની ગંભીર માંદગી લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. મારા મિત્ર તો બચી ગયા. પણ હું સખત તાવમાં સપડાઈ ગયો.

એક બાગુ આ શારીરિક પીડા અને બીજી બાગુ નસિક પીડા જે મારા એવા એક અહંકારભરેલા પ્રારથી પેદા થઈ હતી કે મારામાં પણ કેવી અદ્ભુત ક્રેન્ડન્ટી છે! આમ જો પીડા વચ્ચે હું સૂડી વચ્ચે દિ-૫

જેમ સોપારી કપાય છે એમ કપાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે અતિશય કષ્ટ-લોગવતાં લોગવતાં એક અડવાડિયું પસાર થઈ ગયું.

એવામાં એક દિવસે એક ફકીર અમારા ઘર પાસેના રસ્તા પરથી એક ગીત ગાતો ગાતો પસાર થયો. તે ગીત ફક્ત બે લીટીનું હતું અને સિંધીમાં હતું. તેનો અર્થ એવો થાય છે :

‘સાધકોની સિદ્ધિઓ એક નૃત્યકારનાં નખરાંઓ જેવી છે. તેથી તે પોતાનું બાહ્ય રૂપ દેખાડે છે. એવાં નખરાંઓ અને સાચા નૃત્યમાં જમીન-આસમાનનો ફેર છે.’

આ સાંભળીને મનમાં વિચાર આવ્યો કે, જેણે મને થોડીઘણી સિદ્ધિઓ આપી હતી તેને એ પાછી આપી હઉં.

તેથી એક રાતે પૂર્ણિમાને દિવસે, થોડા દિવસ પછી ત્યારે હું સ્વસ્થ થઈ ગયો ત્યારે, હું શહેરની બહાર એકલો એક નાનકડી ટેકરી તરફ ગયો અને ત્યાં ધ્યાનમાં બેઠો.

આકાશ તે વખતે તદ્દન સ્વચ્છ; ક્યાંયે વાદળનું નામ નહિ. પણ લગભગ બ્રાહ્મ મુદૂર્તના સમયે સવારે ચાર વાગ્યે આકાશમાં એક મુંદર મદ્દદ વાદળ દેખાયું. તેનો આકાર એક મહાત્માના ઉન્નતવર્ણ મુખ જેવો હતો.

આ જોઈને હું જોરથી રડવા લાગ્યો અને મારા જે હાથ વડે કેઈ વસ્તુ નાખી રહ્યો હોઈ એવી રીતે મારા હાથ હલાવવા લાગ્યો.

મેં એ વાદળરૂપી મહાત્માને અરજ કરી :

‘લઈ લો; લઈ લો! આ બધું મને નથી જોઈતું; નથી જોઈતું!’

પછી એ વાદળ વિખેરાઈ ગયું.

હું બિડ્યો. મારું મન ફૂલ જેવું હળવું થઈ ગયું ને હું પાછો ઘેર આવ્યો.

તે દિવસથી કદી પણ સિદ્ધિ મેળવવાની મેં ઇચ્છા નથી રાખી, અને સિદ્ધિઓની કાંઈ વિશેષ અગત્યતા આધ્યાત્મિક જીવનમાં નથી એ પણ હું સમજી ગયો છું.

૧૧

કવ તક રહોગે દૂર, પ્રમુજી !

એ જ સમયનો એક વિશેષ અનુભવ કહેવાની પ્રેરણા થાય છે.

ઠાણુ બાણે કેમ એક વાર પાંચછ મહિના સુધી દરરોજ સવારના ચાર વાગે મને અંદરથી આદેશ થતો કે,

‘જિઠો, તમારો એકતારો લઈને આ લત્તામાં કે પેલા લત્તામાં જઈને ભજન કરી આવો અને પાંચ વાગ્યા પહેલાં લોકો હજી સૂતા હોય ત્યારે પાછા ઘેર આવી જાઓ.’

મેં એ આદેશનું પાલન કર્યું.

લગભગ દરરોજ ઠાઈ નવું ગીત સ્ફૂરી આવતું અને હું એક કલાક સુધી એ ગાતો રહેતો. પણ એકેય ગીતની નોંધ મેં નહિ રાખી.

એક દિવસે આદેશ થયો કે,

‘તે લત્તામાં જઈને ગીત સંભળાવ જ્યાં સમાજથી

દુઃખ પામેલાં બહેનો પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા માટે પોતાના શરીરનો સોદો કરે છે.’

આ આદેશ સામે પહેલાં તો મને ઘણો સંકેત થયો. પણ પછી લગવાનું નામ લઈને હું ત્યાં ગયો.

ત્યાં સુધી મને યાદ છે એ મુજબ તે દિવસે જે ગીત મને સ્કૂલું હતું તેની બેત્રણ લીટીઓ આ પ્રમાણે હતી :

કલ તક રસોંગે દૂર, પ્રભુજી !  
 દુનિયાકે દુલદલોસે,  
 મેં હુઆ હુ, ચિન્તાચૂર, પ્રભુજી !

આ ગીત ગાતો ગાતો હું તે લગ્નામાંથી બહાર નીકળી રહ્યો હતો, એવામાં કેઈએ મારા પગ પકડી લીધા !

મેં જોયું કે, જેમણે મારા પગ પકડ્યા હતા, તે પીસેક વરસની ઉંમરનાં એક બહેન હતાં.

એ બહેન મને ઘણા જ દુઃખીથી કહેવા લાગ્યાં :

‘માઈસાહબ, અવ મેં નહીં इस आगमें रहूंगी ! आप मुझे यहाँसे जहर ले जाओ !’

આ સાંભળીને મેં તરત જ એક ગાડીવાળાને બોલાવ્યો અને પછી એ ગાડીમાં બેસાડીને એ બહેનને ત્યજીનેલાં બહેનો મારેનો એક આશ્રમ હતો ત્યાં હું રાખી આવ્યો.

પાછી લગભગ છ મહિના ગુજરી ગયા. તે બહેનના પતિનાં નામ સરનામાની ખબર મેળવી. એ બાઈની માએ એની પત્નીને એક વાર ગુસ્સામા આવીને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકી હતી. અને જ્યારે તે બિચારી એકલી રહતા પર ચાલી જતી હતી, ત્યારે એક માણસ તેને ફસાવીને શહેરના લાલ લતામાં લઈ ગયો હતો !

એ બહેનના પતિને મેં બધું સમજાવ્યું; તેમને વિનતી કરી. તેમણે પોતાની પત્નીને પાછી ઘેર ગોલાવી. તેમનું કૌટુંબિક જીવન ફરીથી આનંદમાં ચાલવા લાગ્યું.

અને એ બહેને ગુજરી જતાં પહેલાં શહેરમાં થોડી બહેનોની એક એવી મંડળી ઊભી કરી કે, જ્યારે જ્યારે તે મંડળીના કોઈ મર્યાદા એવી ખબર પડતી કે અમુક કુટુંબમાં કોઈ બહેન પર કોઈ બાતનો ગુલમ થઈ રહ્યો છે, ત્યારે ત્યારે ત્યાં જઈને તેઓ કુટુંબમાં એકબીજાને મમતાથી આવતાં અને તે લોકો ફરીથી શાંતિમાં રહે એવી ગોઠવણ કરી આપતા. હર વખતે તેમને પ્રયત્ન મક્કળ નહોતો થતો. પણ પ્રયત્ન તેઓ હર વખતે જરૂર કરતાં

## ખાઉલના સમાગમમાં

આચાર્ય, આપશ્રી શાંતિનિકેતન રહ્યા હતા એ દરમિયાન આપ કંઈ ખાઉલના પ્રગિયમમાં આવ્યા હતા ખરા કે ?

આલો ત્યારે, ખાઉલ વિશે પણ થોડુંક કહી દઉં.

સૂફીઓની જેમ પૂર્વ ખંગાળના ખાઉલો પણ સર્વ-વ્યાપી એકતામાં માનનારા છે. જેવી રીતે વાયુને પ્રવાહ સર્વત્ર છે, તેવી રીતે પ્રભુ અથવા ‘એકતા’ સર્વત્ર છે.

ખાઉલ શબ્દ ‘વાયુ’ પરથી છે.

એવા એક ખાઉલને મળવાની તક વરો પડેલાં મને મળી હતી.

ખાઉલ લોકો સાધારણ રીતે અતિશય મૌનપ્રિય હોય છે.

પણ જ્યારે કંઈ અંદરથી તેને સ્ફુરે છે ત્યારે તે એને એક પક્ષીની જેમ ગીતનો આકાર આપે છે.

‘પરંતુ મને તો સમજતું જ નથી કે, તું તારા માળાને મૂકીને શું કરવા આ લયથી લહેલા અનંત આકાશમાં ઊડવા લાગ્યું છે! તારા માળામાં તને જે કંઈ ખાવાનું કે પીવાનું જોઈએ, જે સુરક્ષિતતા અને શાંતિ જોઈએ એ બધું જ છે. તો પછી બાણી જોઈને બચમાં પડવું જ શું કામ?’

‘પક્ષી જવાબ આપે છે:

‘તારી વાત સાચી છે.

‘પરંતુ જ્યાં મુખી હું માળામાં રહું છું, ત્યાં મુખી મને ભોગ કરવા માટે ઘણું બધું મળે છે.’

‘પરંતુ આત્મજ્ઞાન અને આનંદ તો મને કેવળ ત્યારે જ મળે છે જ્યારે હું માળાની હદમાંથી— સીમામાંથી નીકળીને આકાશની અહદતા—અસીમતામાં પ્રવેશ કરું છું.’

આ ગીતથી હું શીખી ગયો છું કે, જીવનનો સાચો અને માર્ત્તિક આનંદ મૂની અથવા વિરાટની આરાધના અને આકાંક્ષામાં છે. જે કંઈ વસ્તુ અથવા વિચાર માણસને અહદ અથવા અસીમ તરફ લઈ જવામાં મદદ કરે છે, તે જ સાચો આનંદ માણસને આપી શકે છે.

પ્રેમ, પ્રકાશ, પ્રણા, પવિત્રતા, પુણ્યતા આ સર્વ અસીમ તરફ લઈ જનારાં છે.



૨૪

## લક્ષ્મીનો વિચાર

માયાજી, આપના છત્રની ઝે ભાજી અજે ભજવા મળે એ દૃષ્ટિએ એક નાજીક પ્રશ્ન પૂજવાનું મન થાય છે અવિવેક થાય તો ક્ષમા કરજોજી આપને ગૃહસ્થ જીવનનો વિચાર કદી આવ્યો હતો ખરો ?

મને મારા પિતાજીએ ઘેત્રણ વાર લક્ષ કરવા માટે કહ્યું હતું

પણ લક્ષ કરવાની મારી ઇચ્છા કોઈ દિવસ દેવળ પ્રણળ જ ન થતી, પણ એવો વિચાર સુધ્યાં લાગ્યે જ આવતો.

પરંતુ એક વાર લક્ષ કરવાનો વિચાર જરૂર આવ્યો હતો.

અને તે કેવી રીતે ?

જે વળતની આ વાત છે તે દિવસોમાં હું કરાંચીમાં હરદોજ સાંજે હરિજનવાસમા જતો હતો. અને કોઈ

માંડુંસાગું હોય તેની ખબર પડતો અને જે દવાદારની જરૂર હોય તે પહોંચાડી આવતો.

એક વાર એક હરિજન બાઈ બહુ જ બીમાર પડી ગયા. મને રાતે તેમની પાસે મોડે સુધી જોસવાનું થયું.

ત્યારે તેમની સ્થિતિ બહુ ગંભીર થઈ ગઈ અને તેમને લાગ્યું કે, તે લાંબા વખત સુધી જીવી શકશે નહિ, ત્યારે તેમણે મને કહ્યું :

‘ દાકતરસાહેબ, ( આ નામથી હરિજનવાંસમાં લોકો મને ઘણા વહાલથી જોલાવતા. ) મારે આપને એક વાત કહેવી છે. મારી પત્ની મારાં બચ્ચાંઓને લઈને થોડા દિવસો પહેલાં ઘેરથી ચાલી ગઈ છે. અમારી વચ્ચે એક નજીવી વાત પર ઝઘડો થયો હતો. અને તે ગુસ્સામાં ચાલી ગઈ. મેં તેને ઘણું સમજાવ્યું, પણ તેણે માંડું ન જ માન્યું ! આખરે મને એકલો મૂકીને બચ્ચાંઓને લઈને તે ચાલી ગઈ ! તેને આપ મહેરબાની કરીને જોલાવી લાવો. તે અહીંથી પાસેના એક લતામાં અમુક બાઈની સાથે રહે છે. હું તેની માફી માગવા ઇચ્છું છું. કારણ કે હું શાંતિથી મરવા માગું છું. આ ઝઘડાની વાત હું કયાં પરલોક મારી સાથે લઈ જઈ ? ’

એ બાઈને આશ્વાસન આપતાં મેં કહ્યું : ‘ હું હંમણાં જ જઈ છું અને બહેનને જોલાવી લાવું છું. ’

પછી હું બહેનને જોલાવવા ગયો.

પણ જ્યારે હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે બધાં સૂતેલાં હતાં.

મેં હાક મારી.

ત્યાંના લાઈએ જવાબમાં મને ઓડી ગાળેા ઓપડી ! મને એમ લાગ્યું કે, તે વખતે એ લાઈએ દારૂ પીધેલો હતો.

પછી તે બહેનને મેં મારી સાથે આવવા વિનંતી કરી. પણ તેમણે પણ મને લૂંચો જવાબ આપ્યો અને તે મારી સાથે ન આવ્યાં !

હું પેલા ખીમાર લાઈ પાસે ગયો અને બહેને આવવાની ઓખી ના પાડી દીધી એ વાતનો આઘાત તેમને ન લાગે એ માટે મેં તેમને કહ્યું : ‘એ લોકો બધા સૂઈ ગયા છે; એટલે બહેન નથી આવ્યાં.’

પછી એક પાડોશીને તે લાઈની પાસે બેસાડીને હું મારે ઘેર ગયો.

રસ્તામાં વારંવાર મને એક વિચાર આવ્યો :

‘જો એક બહેને આપણા હરિજન લાઈની પત્નીને એવી વિનંતી કરી હોત કે તે પોતાના ઘણીની પાસે જાય, તો કદાચ તે સમજી ગયાં હોત. એક બહેન ખીજ બહેનની વાત સહેલાઈથી સમજી શકે છે અને સ્વીકારી શકે છે. તેથી જો મારા સમાજસેવાના કામમાં મારી સાથે કોઈ એક બહેન મને મદદ કરતાં હોત, તો આજે મારો અત્યંત નિઃશ્વ નીવડત નહિ. પણ

કોઈ બહેન એવી રીતે મારી સાથે કામ કરવા બે તૈયાર પણ થઈ જાય, તો સમાજના લોકો અમને બંનેને સાથે મળીને કામ કરવા દેશે ખરા? ને બે ન કરવા દે તો હું મારે સેવાકાર્ય કરવા ખાતર કોઈ બહેનની સાથે લગ્ન કરવાં જોઈએ?’

આવા આવા વિચારો મારા મનમાં ઊડતા હતા.

જ્યારે હું ઘેર આવ્યો, ત્યારે જુબ થાકેલો હતો. એટલે હું તરત જ સૂઈ ગયો.

પરંતુ હજી એક કલાક પણ ન થયો હશે ત્યાં તો બહારથી કોઈએ ધૂમ પાડી :

‘દાક્તરસાહેબ, દાક્તરસાહેબ, પેલા હરિજન લાઈ ગુજરી ગયા!’

આ સાંભળીને હું જાગી ઊઠ્યો અને પાછો હરિજન-વાસમાં તે લાઈના અંતિમ દર્શન કરવા મારે ગયો.\*

\* આ વતને આધારે આપણા જાણીતા વાર્તાકાર શ્રી શુભાગદાસ બ્રેકર ‘પગિજી’ નામની વાર્તા લખી છે. મુ. ૬૦

## ૨૫ દુઃખદર્દનું રહસ્ય

અમુક વખતે અમુક સંજોગોમાં અમુક ગીત કે શબ્દોની એક વિશેષ છાપ જીવનમાં માણસ પર પડી જાય છે. એનું રહસ્ય આજ સુધી મને નથી સમજાયું.

ઘણી વાર અમુક શબ્દો અતિસાધારણ હોવા છતાં તેની અસર કાયમ ભાટે રહી જાય છે. આવી છાપ પડંવી એ પ્રભુની કૃપાનું એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, એમ મને વારંવાર લાગ્યું છે. અહીં એક અનુભવની વાત કહી દઉં.

પ્રથાં વર્ષો પહેલાં એક રાતે મને મારો પાડોશી બોલાવવા આવ્યો. તેમણે મને કહ્યું કે, તેમની પત્નીને કંઈ તકલીફ છે. તેથી દાકતરને બોલાવી લાવો. હું તરત જ દાકતરને બોલાવી લાવ્યો.

દાકતરે ઘરમાં દાખલ થતાં જ મારા પાડોશીને પૂછ્યું :

‘Is she feeling acute pain?’ — તમારી પત્નીને ખૂબ દુખાવો થાય છે કે ?

તેમણે ના પાડી.

થોડા વખત પછી મેં મારી વિનંતી ફરીથી કરી.

તે વખતે રાતના લગભગ અગિયાર વાગ્યા હતા. પછી તેમણે કહ્યું : ‘ચાલો.’ !

તેથી અમે બંને મોટરમાં બેસી ગયા.

ડ્રાઇવરને તેમણે કહ્યું : ‘ઇસ્પતાલ તરફ લઈ જાઓ.’

દસેક મિનિટમાં અમે ઇસ્પતાલ પાસે આવી પહોંચ્યા.

પછી તેઓ મને લઈને ઇસ્પતાલના તે ભાગમાં ગયા જ્યાં એવા દરદીઓ હતા જેમને કોઈ ને કોઈ મોટું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું.

દરેક દરદીની પાસે જઈને તેમણે ઘણા વહેલ અને સહાનુભૂતિથી તેમની તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા.

તે દરદીઓમાં એક પડાણ હતો. તેનો એક આખો પગ કાપવામાં આવ્યો હતો. તેની પીડાનો પાર નહોતો ! એવું હોવા છતાં તે દરેક શ્વાસે કહી રહ્યો હતો :

‘અલ્લાહકા શુક હૈ !’

પછી જમશેદજી અને હું બહાર આવ્યા અને મોટરમાં બેઠા. તેમણે ડ્રાઇવરને ઘેર લઈ જવા માટે કહ્યું.

મેં રસ્તામાં પૂછ્યું : ‘જમશેદજી, આપને હવે કેમ લાગે છે ?’

તેમણે જવાબમાં કહ્યું :

‘ ઇસ્પતાલમાં પેલા દરદીઓની પીડા જોઈને મારી પોતાની પીડા કેાણ જાણે ક્યાંય જતી રહી ! ’

આ જવાબથી હું ઘણો પ્રભાવિત થયો.

સૂફી ફકીરોએ સાચું જ કહ્યું છે :

‘ દર્દની દવા દર્દ હૈ । ’

ભલે તે દર્દ દિલનું હોય કે મનનું હોય કે શરીરનું હોય. કારણ કે બીજાના દર્દમાં સાચી સહાનુભૂતિ હોય તો માણસ પોતાના હુબદુ ઘણીય વાર ભૂલી જાય છે.

જમશેદજીના ધિયોસાફીકલ સોસાયટીના ઉચ્ચવર્ગ સિદ્ધાંતો તરફ હું આકર્ષાયો હતો અને સમાજસેવાના કામમાં તેઓ મારા એક વડીલ શુરુ સમાન હતા.

## ૨૭ પ્રભુપ્રેમની પ્યારી

ચાચાજી, આપ ખીજ મહાનુભાવોના સમાગમમાં પણ આવ્યા હશે એનો થોડોવધો પરિચય આપી શકજો ? તેઓની આપના જીવન પર દાર્ઢ ખામ અસર પડી હોય તો એ પરુ જાણવો તો સારું.

એવી વ્યક્તિઓ ગણાવવા જેસું તો પાર ન આવે. કારણ કે આમ જોવા જાઉ તો નાનામાં નાના ખાળકથી માડીને વયોવૃદ્ધ બાર્ઢબહેનોની મારા જીવન પર એક યા ખીજ રીતે અસર પડી જ છે. એક રીતે કહું તો હું સમગ્ર માનવજાતનો જાણી છું.

પરંતુ અહીં કેટલીક વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ કરી લઉં.

સગ્રીઓનો પરિચય પહેલી વાર મને મિધમાં મારા પરલોકવામી મિત્ર શ્રી જોઢમલ પરગરામ ગુલરાજ દ્વારા થયો.

અને જાઉલ તેમ જ ઉત્તર ભારતના જાકનોની ઓળખાણ શાંતિનિકેતનના આચાર્યશ્રી દિનિમોહન સેન મદાશયે પહેલી વાર મને કરાવી



તેથી હું આ જાને મજાનોનો કણી છું. તેમનો સત્સંગ પણ પ્રભુની કૃપાના પરિણામે મને થયો, એમાં મને રતિવાર પણ શંકા નથી.

એવી રીતે આ જે વડીલોએ પણ મને મારા આધ્યાત્મિક જીવનને ઘણી પ્રેરણા આપી છે.

અહીં એક બીજી વ્યક્તિનો પણ ઉલ્લેખ કરવાનું મને ઘણું મન થાય છે.

પોતાના કામમાં અને જીવનમાં એક અલૌકિક પ્રમાણુતા જે મેં જોઈ હોય તો તે શ્રી મોતીલાલ ચીમનલાલ સેતલવાડ, જેઓ સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ એટોર્ની જનરલ નિમાયા હતા, તેમનામા મેં જોઈ છે.

પ્રભુકૃપાથી જ મારો સળધ તેમની સાથે અને તેમના કુટુંબીઓ સાથે થયો. તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી મને પોતાના ઘરમા એક કુટુંબીજનની જેમ રાખ્યો.

તેમનો પિતૃવત્ પ્રેમ અને તેમના ધર્મપત્ની સૌં વિમળાબહેનનો માતૃવત્ પ્રેમ મારા જીવનમા સદાય એક નિરંતર આશીર્વાદરૂપે રહ્યો છે. તેઓ જાને 'યોગ કર્મસુ કૌશલમ્' આ વાક્યના ઉજ્જવળ ઉદાહરણો છે.

જે રીતે તેઓને સાચી મહેનતથી જે આવક થઈ હોય અને એ આવક પોતાની અંગત અગત્યની જરૂરિયાતથી વધારે હોય તો એ વધારાની દોલતના

તેઓ એકલાં ભોગવનાર નથી, પણ દૂરદીઓ છે, એ સિદ્ધાંત પણ મેં તેમના જીવનમાં જ્વલંત જોયો છે.

~

~

~

મારા આધ્યાત્મિક જીવનના માર્ગ પર પ્રભુકૃપાથી વારંવાર મને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ મળી છે, તેઓમાંની જે વ્યક્તિઓએ એક જાડી છાપ મારા પર પાડી છે તે છે સંત લક્ષ્મણસિંહજી, સંત શુભાણસિંહજી, અને ઓમ જાબા (આ ત્રણે પંતજના છે) અને શ્રી મોટાના નામથી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણમાં યોગજાય છે તેઓશ્રી, શ્રી અરવિંદના પત્રો, માતાજીની પ્રાર્થનાઓ, મહર્ષિ રમણનાં સૂત્રો, સ્વામી રામદાસની પ્રભુના નામમાં અગાધ શ્રદ્ધા અને મા આનંદમયીની પ્રભુ માટેની અનંત અખટ પ્યાસ — આ બધાંથી હું ઘણો પ્રભાવિત થયો છું.

તેઓના પ્રકાશમાં મારા આત્માનું કમળ પાંખડી પાંખડીએ ખીલ્યું છે, એવો મારો વિશ્વાસ છે.

મારા માટે તેઓ સૌ પ્રભુના પ્રેમની અને પ્રભુની કૃપાની ખારીઓ સમાન છે.

કેવી ખારીઓ?

એવી ખારીઓ જે ખીરાંએ ખતાવી હતી :

‘વિચ વિચ રામ્નું વારી ।

સાંવરિયાકે દરસન પાઝું

પહિર કુમુમ્બી સારી

## શિક્ષણ અને સાહિત્ય વિષયક દષ્ટિ

ચાચાજી, આપે શાતિનિકેતનમાં અધ્યાપનનું કાર્ય કર્યું છે; તથા આપે સાહિત્યસર્જન પણ કર્યું છે. તેથી શિક્ષણ અને સાહિત્ય અંગેના આપના વિચારોનો ખ્યાલ આપશો ?

ત્યારથી હું કોલેજમાં હતો ત્યારથી એક શિક્ષક અથવા લેખક બનવાની મને ઇચ્છા રહી છે.

પરંતુ જીવનમાં વિશેષ સંભોગોને પરિણામે ન તો હું શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કે ન તો સાહિત્યસર્જનના ક્ષેત્રમાં તત્કલીનતાથી સાધના કરી શક્યા છું, જેનાથી મારી ઇચ્છા સફળ થઈ હોય અથવા મને સંતોષ થયો હોય. પણ જેવી અને જે કઈ પ્રવૃત્તિ આ બંને ક્ષેત્રોમાં મારે રહી છે તેનાથી મને આનંદ તો ઘણો જ મળ્યો છે.

પ્રભુકૃપાએ હું સ્વભાવથી બાળકોને અતિશય જ ચાહું છું.

અને આ ચાહવાને કારણે જ જ્યાં જ્યાં મેં શિક્ષણનું કામ કર્યું છે, ત્યાં ત્યાં મને આનંદ મળ્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ જે કંઈ શીખવ્યું હોય એમાં મારી કશી ખાસ કુશળતા નથી રહી. આધુનિક યુગમાં ભણાવવાના જે ખાસ સિદ્ધાંતો અથવા તેને લગતી પદ્ધતિઓ છે તેમનાથી હું નાવાકેફ છું. પણ વિદ્યાર્થીઓ સંબંધે મારા હૃવનમાં વારંવાર એક અજળ વાત બની છે.

આમ તો પ્રભુકૃપાથી લગભગ ણધા વિદ્યાર્થીઓ મને ખૂબ ખૂબ વહાલ આપે છે. વળી જે વિદ્યાર્થીઓની તેમના ભણવાના કાળમાં બીલઓએ ટીકા કરી હોય કે કોઈ રીતે તેમને નીચા પાડ્યા હોય અથવા તેમની ધૂણા કરી હોય તેઓ આજ સુધી પણ જ્યારે જ્યારે મને મળે છે, ત્યારે ત્યારે મને અતિશય પ્રેમથી લેટે છે.

એનું કારણ એક જ છે કે, જ્યારે જ્યારે તેઓ હુ ખી ધના અથવા મૃઝાયેલા રહેતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ મારી પામે વધારે આવતા અને હું તેમને બાળું તો કંઈ નહિ આપી શકનાં; ફક્ત માનવત્ સત્કાર, મહાનુભૂતિ અને પ્રેમ.

તેથી વારંવાર મેં પ્રબુનો પાડ માન્યો છે.

માહિન્યમજનના ક્ષેત્રમાં જેને આપણે સાધના કહી શકીએ તેવી સાધના મેં કોઈ દિવસ નથી કરી. જ્યારે

જ્યારે કોઈ વળતે અમુક વિચાર અથવા ઈન્ટિબિડિટી પ્રેરાઈને મારા પોતાના કઈક પ્રયત્ન અથવા ઇચ્છા વિના, મને અદરથી પ્રજાગપણે, કઈ પ્રેરણા થઈ છે ત્યારે જ મેં કઈ લખ્યું છે તેથી મારા લખાણોમા કોઈ વ્યતન પાલિત્ય અથવા વિદ્વત્તા નથી હોતા.

મારા સ્વભાવની જેમ મારા લખાણો પણ ભાવના પ્રધાન હોય છે.

પરંતુ જે મરણતા અને ઝડપથી લગભગ દરેક વળતે માશથી લેખ લખાય છે અને એક અલૌકિક આનંદ હું અનુભવું છું, એ ઉપરથી મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, જ્યારે પ્રભુની કૃપા થાય છે ત્યારે તે માગી ચેતનામા એક મુદ્દત માટે ભેંતીને કઈક લખાવે છે.

માગી ફક્ત આમ તો પ્રભુપ્રેરિત ચેતનાની ગતિની માવે નથી ચાલી શકતી, તોપણ જે કઈ અને જોવું લખાય છે તેનાથી માટે વાગવારનો એવો અનુભવ છે કે, વધારે નહિ તો બેચાર જણાઓ જેમને હું નથી ઓળખતો અને જેઓ ગૃહી ગૃહી ભૂમિકાઓના હોય છે, તેમને પણ માનુ એ લખાણ ગમ્યું છે.

તેથી મને ખાતરી થાય છે કે, જ્યારે જ્યારે કઈ એક વિચાર કે દષ્ટિથી કોઈ બીજાની કોઈ રીતે જરા પણ સેવા થઈ શકે છે, ત્યારે ત્યારે જેવો હું છું અને જેની માગી લાયકાત છે એ સુજન પરમપૂજ્ય માટે.

પ્રભુ મને એક નઅ નિમિત્તરૂપે વાપરે છે અને એ રીતે મને માન આપે છે.

કેવું મારું સફલાગ્ય !

બ્યાખ્યાન કરતી વખતે પણ એવું જ કંઈક બને છે. બ્યાખ્યાન શરૂ કરવાના ઘોડા વખત પહેલાં જ જે વિષય પર મારે જોલવાનું હોય છે એ સંબંધી સૂત્રરૂપે એક શબ્દ અથવા નાનકડું વાક્ય સ્ફુરે છે. પછી તેના પર વિસ્તારથી જોલવાનું ઘણી સરળતાથી થઈ જાય છે. મને તો લાગે છે કે, એ સૂત્રરૂપી શબ્દ અથવા વાક્ય પ્રભુપ્રેરિત પ્રજ્ઞા દ્વારા મારી સામે સ્ફુટ થાય છે.

## આધ્યાત્મિક જીવન-સાધના

માયાજી, આધ્યાત્મિક જીવન ઘડવામા આપે કોઈ નિશ્ચિત સાધના-પદ્ધતિ અપનાવેલી છે ખરી ?

જેવી રીતે શિક્ષણ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં મેં કોઈ વિશેષ સાધના કોઈ દિવસ નથી કરી, તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ મેં કોઈ ખાસ સાધનાની પદ્ધતિ કે પ્રણાલીને નથી અપનાવી.

હું નાનપણથી જ મૌનપ્રિય રહ્યો છું. તેથી દિવસના ચોવીસ કલાકમાં થોડા વખત માટે મૌનમાં જેમું છું.

આટલાં વર્ષોના અભ્યાસથી હવે પ્રભુકૃપાથી એટલું તો જરૂર થયું છે કે, દરેક વખતે નહિ તોયે ઘણી વાર, જ્યારે હું મૌનમાં જેઠેલો હોઉં છું, ત્યારે મને એમ લાગ્યા કરે છે કે, હું કોઈ એક અદ્દશ્ય પણ સર્વવ્યાપી વિરાટ વિભૂતિનાં ચરણોમાં જેઠો છું; અને તેની પ્રકાશમય ચરણ-છાયામાં મારો વિકાસ ધીરે ધીરે થઈ રહ્યો છે.

## શુરુદેવની કૃપા પ્રમાની

આચાહ, આપ શુરુ સાથે જા' / ઓછુ ઓ વા છે એ  
નત ખરી, પરંતુ તઓ સાધના એના ઈ વિનન પ્રસંગ ન્યા  
હે ખગ, જે હ અમર આપના પર હાડી પડી દોય?

જેવી રીતે શુરુદેવ કવિવરના પ્રથમ દર્શનથી મારા  
જનન પર એક હાડી અસર વર્ધ હતી, એની જ રીતે  
તેઓ ન્યાહે માતમી ઓગત ૧૮૪૧મા શુરુગી ગયા  
એના યોગ વખત પહેલા એએક વાર તેમને મળવાન  
વયુ એ પણ નવી ભુવાતું

જાન્યુઆરી ૧૮૪૧મા શુરુદેવના પન્મ પૂજ્ય પિતાશ્રી  
મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની પુણ્યતિથિ હતી

લગભગ દર વરસે તે દિવસે શુરુદેવ આશ્રમમા હાજર  
રહેતા અને મહર્ષિ સળથે એક રોક પ્રવચન આપતા

પરંતુ તે વર્ષે શુરુદેવની તબિયત નાદુરસ્ત હોવાથી  
તેમને મને એવો આદેશ કર્યો કે, શ્રાતિનિકંતન મંદિરમા  
એનના પિતાશ્રીની પુણ્યતિથિને દિને માટે પ્રવચન આપવું



તેમનો આ આદેશ સાંભળીને મને ઘણો સંકેત થયો. મેં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું :

‘ગુરુદેવ, હું એવું કરવાને બિલકુલ લાયક નથી! આપ મને કૃપા કરીને ક્ષમા કરશો.’

મારા આ શબ્દોથી તેઓ અપ્રસન્ન થયા, એમ મને લાગ્યું. જ્યારે મેં તેમના મુખ તરફ જોયું, ત્યારે ગુરુદેવે જવાબ આપ્યો :

‘જેવી તારી ઇચ્છા! પણ મારી પોતાની તો એવી ઇચ્છા છે કે, તું આ વખતે પ્રવચન કરે.’

પછી મેં ગુરુદેવનો આદેશ માથે ચડાવ્યો અને પુણ્યતિથિને સાંજે જેવી પ્રભુએ પ્રેરણા આપી એમ એક નાનકડું પ્રવચન મેં કર્યું.

મંદિરમાં ઉપાસના પૂરી થતાં બધા લોકો પોતપોતાને નિવાસસ્થાને પાછા ચાલી ગયા અને હું મારી કુટિયામાં પાછો ફર્યો. ત્યાં એકલો બેસીને મહર્ગિના મહાન આત્માનું સાન્નિધ્ય અનુભવી રહ્યો હતો.

લગભગ સાડાનવ વાગે રાતે ગુરુદેવે મને પોતાના નિવાસસ્થાને બોલાવ્યો.

હું ત્યાં તરત જ ગયો.

ત્યારે મેં તેમને પ્રણામ કર્યો, ત્યારે તેમણે મારી તરફ જોયું પણ નહિ. થોડા વખત સુધી તેઓ તદ્દન શાંત જ રહ્યા. પછી તેઓ બોલ્યા :

‘તે’ જે કંઈ મંદિરમાં મારા પિતાશ્રી સંબંધે કહ્યું  
એનો અહેવાલ મને મળી ગયો છે. તેનાથી હું ખૂબ  
ખુશી થયો છું.’

આ સાંભળીને મેં ગુરુદેવને ફરીથી પ્રણામ કર્યા  
અને કહ્યું :

‘તો ગુરુદેવ, હું ધન્ય થયો. પ્રભુની કૃપા - અને  
આપના આશીર્વાદના બળે જ હું પ્રવચન કરી શક્યો છું.’

પછી ગુરુદેવે પોતાના એક સેવકને એમના કબજામાંથી  
ખાદીનો એક ઝળો લે તેઓ કેઈ કેઈ વાર પહેરતા  
તે લાવવા કહ્યું.

જ્યારે સેવક ઝળો લઈ આવ્યો. ત્યારે ગુરુદેવે  
પોતાના કમલવત્ હાથોથી એ ઝળો મને આપ્યો.  
અને મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો.

કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઝળો સ્વીકારતાં મને એમ લાગ્યું કે,  
મૂર્ખ ભગવાન કૃપા કરીને મને પોતાના પ્રકાશની એક  
કણી આપી ગયા છે. અને મારો વિશ્વાસ છે કે, એ  
પ્રકાશની કણી, રેડિયમની એક કણીની જેમ, મારા  
અંતરમાં ઘોર અંધારાં હોવા છતાં તેને ઉજાવશે  
રાખવામાં ઘણી ઉપયોગી નીવડે છે.

બીજે પ્રવચન ૨૮મી મુલાઈ ૧૯૪૧નો છે.

ગુરુદેવની તબિયત બહુ જ બગડી ગઈ હતી. તેથી

એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, બીજે દિવસે એમને કલકત્તા ખસેડવામાં આવશે ને ત્યાં ઓપરેશન કરવું પડશે.

તેથી રજાની મવારથી શુરુદેવ એક પછી એક શિક્ષકને બોલાવીને કંઈ ને કંઈ કહેવા લાગ્યા.

સાંજે કલાચાય' નંદલાલ ખમ્મુ અને મને તેમજે યાદ કર્યા

અમે બંને એક સાથે શુરુદેવને પ્રણામ કરવા ગયા.

તે વખતે શુરુદેવ બહુ અશક્ત હતા. ધીરે ધીરે શુરુદેવે થોડા સમયે કહ્યું

‘હું હવે એક લાખી રજા પર જાઉં છું’ પણ નહ, ( નંદલાલખાણુને સંબોધન કરીને ) કોઈ કોઈ વાર જ્યારે તું નવું ચિત્ર બનાવશે, ત્યારે હું જરૂર જોવા આવીશ.

‘અને શુરુદેવજી, કોઈ કોઈ વખતે જ્યારે તું ભજન ગાતો હોઈશ, ત્યારે હું એ સાંભળવા જરૂર આવીશ.

‘વર્ષો પહેલાં જ્યારે તું પહેલવહેલો શાંતિનિકેતનમાં રહેવા આવ્યો અને મવારે દરરોજ લગભગ ચાર વાગ્યે એકલો મારા ઘરના બહારના રસ્તા પરથી પસાર થતા તું ભજન તલકારતો, એની સ્મૃતિ મારા મનમાં સદા તાજી છે.’

એમ કહીને તેઓ એકદમ શાંત થઈ ગયા. કારણ કે તેમને આખા દિવસનો બહુ જ થાક લાગ્યો હતો.

પછી નંદલાલખાણુ અને મેં આંસુભરેલી આંખોએ શુરુદેવને પ્રણામ કર્યા.

૩૧

## ભક્તિભાવભર્યાં ભજનો

આચાર્ય, આપના ભજનો વિશે થોડુંક કહો. અમે ત્યારે ત્યારે આપના ભજનો સાંભળીએ છીએ, ત્યારે ત્યારે દિવ્ય આનંદનો અનુભવ કરીએ છીએ એ જ રીતે બીજા સોદાને પણ આપનાં ભજનોની અસર થઈ જ હશે.

ભજન ગાવાની મારી વાત કરતાં મને ગાંધીજીની યાદ આવે છે.

ગાંધીજીને પણ મારું ભજન ગાવાનું ગમતું\*, તેથી હું મારી જાતને ધન્ય માનું છું.

કોઈ કોઈ વાર ગાંધીજીના મૌનના દિવસે હું તે વખતે તેમની પાસે હોઉં ત્યારે, અથવા કોઈ કોઈ વખતે સમૂહ-પ્રાર્થનાને સમયે તેઓ મને ભજન ગાવા માટે જણાવતા. તેમનું એક અતિશય પ્રિય ભજન 'તેરા મકાન ચાલા' એ સિંધી ભજન હતું.

\* જુઓ 'આશ્રમભજનાવલિ'.

એક વાર ગાંધીજીએ મને કહ્યું,

‘ગુરુદયાલ, તુમારે ગાનેમે મીઠાસસે જ્યાદા દર્દ હૈ, જો મુઝે વહુત ભાતી હૈ.’

આ સાંભળીને હું ગદગદ થઈ ગયો.

મારા લાજનો સળધે એક વાત ને અહીં ટૂંકી હતી, તે અનુચિત નહિ ગણાય

મેં થોડાડ લાજનો ગુદા ગુદા સમયે રચ્યા છે. એમ કહું તો ઠીક લાગશે કે, લાજનો મને અદરથી મુક્યા છે મને શાસ્ત્રીય સંગીતનું જ્ઞાન જરાયે નથી જ્યારે મને કેઈ લાજન રચું છે તે પહેલાં થોડા વખત સુધી હું કઈ ગુણગુણ કયું છું એ ગુણગુણાતમા કેઈ ગીત ક્યારેક સાંભળ્યું હોય તેનો આવાસ હશે એમ મને લાગે છે

મને પોતાને મારા લાજનોથી, તે જેવા છે તેવાથી, એક વિશેષ સંતોષ એટલા માટે થયો છે કે, જ્યારે જ્યારે તે મેં ખીજાને સંભળાવ્યા છે (અને મેં ભારત વર્ષમાં ગુસાફરી બહુ કરી છે), તો હરેક વખતે કેઈ એક કે બેના હૃદયને મારા લાજનોએ થોડા વખત માટે સ્પર્શ કર્યો છે ફક્ત એટલું જ નહિ, પણ કેઈ કેઈ વાર વિદેશના લોકોને પણ મારા લાજનો, જોકે તેઓ લાજનની ભાષા ને રાગરાગિણીથી તદ્દન અપરિચિત હોય છે તેપણ, સ્પર્શ કરી શક્યા છે

થોડા વખત માટે જ પડી હશે પણ ભજનોની અમર જરા વધારે પડી હશે, કારણ કે જેમ ભજનો દ્વારા જ્યારે પ્રભુની કૃપા મારા પર ઊતરી છે, કોઈ કોઈ વાર તેના અરણ્યકમળ સ્પર્શ્યા છે, તો એવી રીતે જ મારા ભજનના સાબળનારાઓને કોઈ કોઈ વખત એમ લાગ્યું હશે કે તે વેળાએ પ્રભુની કૃપા તેમના પર પણ ઊતરી રહી છે \*

\* પૂ સાચાદ્વના દલાક ભજનો આ પુસ્તકના બીજા ખડમાં આપના છે

૩૨

## મારાં લજનો — પ્રભુના પ્રેમપત્રો

મારા પોતાને માટે તો મારાં લજનો પ્રભુના પ્રેમપત્રો છે. અને દરેક લજનની પાછળ આંતરિક જીવનનો કોઈ ને કોઈ સુખમય અથવા દુઃખમય અનુભવ છે અને તે અનુભવ દ્વારા મને શી શિખામણ મળી તે મારાં લજનોમાં સચવાઈ છે.

મારાં લજનોએ મારા જીવનમાં ગુરુજનોની જગ્યા લીધી છે; એનો અહેવાલ એક વાર મેં એક લેખમાં આપેલો, તે અહીં દ્વંકમાં આપી દઉં.

એમ કહેવાય છે કે, એક વાર સંત કબીરને કોઈ નિશામુએ પૂછ્યું :

‘આપને કોઈ ખાસ મુહૂર્તે સત્યના માર્ગ પર ચાલવાની દીક્ષા અને શિક્ષા આપવામાં આવી છે ખરી ?’

\* જુઓ ‘Hound of the Heart’ એ પુસ્તકમાં ‘Song-way of the Spirit’ નામનો લેખ

કળીરજીએ જવાબ આપ્યો.

‘એ સૌભાગ્ય અને સુખ મને આપવામા આવ્યા હતા, જ્યારે બ્રહ્માએ હજી આવરણ પહેર્યું ન હતું’

એવી જ રીતે આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, માણસનો આત્મા ને એનું આર્યત્વ તેના શરીરના આવરણ પહેલા સર્જવામા આવ્યા હતા.

પરંતુ એ આર્યત્વનો વિકાસ જન્મજન્માન્તરમા થાય છે અને તેનું પ્રમાણ ફક્ત ત્યારે જ આપી શકાય છે જ્યારે માણસનું શરીર સાથે જ પ્રભુનું મંદિર બની જાય છે.

પણ આત્મા જે એક પક્ષી સમાન છે, એની પાખ પ્રથમ વાર માણસના શરીરમા ક્યારે ફડફડવા લાગી, એ એક એવું રહસ્ય છે જેને સમજવું મહેવું નથી.

પરંતુ એવું તો કહી શકાય છે કે, જ્યારે જ્યાં આ પક્ષી અથવા આત્મા આકાશ (પરમાત્મા) મા પ્રેમથી તવસે છે અને તેને દિલથી આહે છે, ત્યારે ત્યાં તેની આખી માણસને ધાય છે.

પ્રભુકૃપાથી એવી આખી ઠોઠ ઠોઠ વખતે મારા ગીતે દ્વારા મને મળી છે.

પહેલી આખી જ્યારે હું પચીસ વર્ષનો હતો ત્યારે થઈ.



હું એકાંતમાં એક દિવસે બેઠો હતો, ત્યારે એકાએક પ્રચંડ પ્રકાશનો એક સ્તંભ મને મારી નજર સામે દેખાયો. પછી તે સ્તંભે એક વિરાટ વિભૂતિનો આકાર ધારણ કર્યો. તેણે મારું આકાશને ઝડી રહ્યું હતું અને પગ પૃથ્વીને. વાતાવરણમાં એક અદ્ભુત શાંતિ અને મુગ્ધ હતી.

આ વિરાટ વિભૂતિને મેં એક પણ માટે જ ભેઠ. પણ તે પણમાં અનંતનું આસ્વાદન હતું ને વિરાટનો વિદ્યુત જેવો વેગ.

તે વિરાટ વિભૂતિ અંતર્ધાન થતાં જ મને એક ગીત સ્ફુરી આવ્યું. એ ગીત મારા જીવનમાં પ્રથમ વાર સ્ફુરેલું ગીત છે. તેના શબ્દો છે :

‘સોયા થા તલે દીવાર....’

પછી આ ગીત કલાકો સુધી હું ગાતો રહ્યો. જગત અને તેમાં મારા જીવનનો દૈનિક ક્રમ હું તરૂન ભૂટી ગયો.

એ વિરાટ વિભૂતિનાં દર્શનથી જે આંતરિક આનંદ મને મળ્યો હતો તેની મસ્તી દિવસો સુધી હું અનુભવતો રહ્યો. એટલે સુધી કે આ દર્શન પછી થોડા દિવસોમાં જ મારા એક સૌથી વહાલા મિત્રના મૃત્યુથી અમારો કૌટુંબિક વ્યવસાય બંધ થઈ જવાથી જે કંઈ કંટ અને દુઃખ મને થયાં તે હું બહુ સહેલાઈથી ઝીલી શક્યો.

ખીલુ ઝાંખી મને સાત વરસ પછી ઘઈ.

એક મવારે હું દરિયાને કિનારે એકલો ફરતો હતો.  
અચાનક દરિયાની લહેરો અને મારા હૃદયના તરંગો  
વચ્ચે એક અસાધારણ અને અલૌકિક મુમેન્ટ મે  
અનુભવ્યો. તેથી મને અતિશય આનંદ થયો.

તે વખતે મને બે ગીતો ઝુક્યાં :

૧

આજ પ્રભાતમે કૌન આયા ?

રાત અવહી સતમ હુઈ થી,

કિસીને આકર દર રાટલટાયા ,

પૂછા તર મેને અદરસે,

કૌન મેરે ઘર આજ આયા ?

દિયા જવાબ પ્રમુને,

તેરા મેહમાન મે હોવે આયા ,

કયા કરાંગે મેરી ગાનિર,

યહ કહ્યે રંગને મુમે શરમાયા ।

૨

મેરે ઘર પ્રીતમ આયા ।

અપના મન છોડવે,

મેરે ઘર દેગ જમાયા ।

યો હૈ બેશ મગ રાગી,

મેગ રાગ મુતો યો આયા ।

વો હૈ એક મહાન મુસવ્વર,\*

મેરી તસવીર દેલને આયા ।

ગીત ગાતાં ગાતાં મને એમ લાગ્યું કે, હું એક વિશાળ, અગાધ ગંગામાં સ્નાન કરી રહ્યો છું અને મારી ચેતના પર ચઢેલા મેલને, મમતાને ધીરે ધીરે ધોઈ રહ્યો છું.

પછી બીજાં સાત વરસ પસાર થઈ ગયાં.

હું એક વાર બહુ જ બીમાર પડી ગયો હતો. બચવાની આશા બિલકુલ ન હતી.

એક દિવસ થોડા કલાકોની સતત બેશુદ્ધિ પછી — જે ગાળામાં સગાવહાલાઓ અને દાકતરો મારા મૃત્યુની દર પળે વાટ જોઈ રહ્યા હતાં — અચાનક અંદરથી પ્રેરણાને હું એક ગીત ગાવા લાગ્યો.

તે વખતે હું એટલો બધો અશક્ત હતો કે, દાકતરોને એવી બીક લાગી કે, કદાચ ગીત ગાતા ગાતાં મારું હૃદય એકદમ બંધ પડી જશે! તેથી એ લોકોએ મને થૂપ રહેવા માટે બેત્રણ વાર કહ્યું. પણ મેં માન્યું નહિ.

તે વખતના ગીતના શબ્દો આ પ્રમાણે હતા :

રંગવાલે, કર કૃપા, તૂ રંગ દે ।

એં ચદરિયા મૈને રંગી વાર વાર,

રંગ ફિર ફિર ઉતર ગયા,  
તૂ રંગ દે ।

તૂ એક કારીગર રંગરેજ,  
ઔર રંગ તેરે સવ હી હૈં પકે,  
તૂ રંગ દે ।

મુઝકો જ્યાદા પસંદ હૈ ગેરુઆ,  
ગેરુઆ હી રંગરેજ,  
તૂ રંગ દે ।

ગીત ગાયા પછી મને એમ લાગ્યું કે, હું એક નવો  
માનવી બની ગયો છું ને મારામાં વૈરાગ્ય-વૃત્તિનો જરા  
વધારો વિકાસ થયો છે.

પાંચ વર્ષ પછી એક બીજી ઝાંખી થઈ.

એક વાર હું રેલવેમાં મુમાફરી કરતો હતો. જે  
હામાં હું બેઠો હતો તે ચિહાર હતો. મને ઘણી અગવડ  
થઈ રહી હતી. ચારે બાજુથી મને વારંવાર ધક્કા લાગી  
રહ્યા હતા.

એવી અગવડ હોવા છતાં અચાનક અંદરથી એક  
ગીત સંકુચું અને હું ગાવા લાગ્યો :

આજ તેરે પર પ્રીતમ આયા,  
ઝગરે દિલ્લી વાર મિટા ।  
આજ તેરે પર પ્રીતમ આયા,  
અને પ્રેમજી બેટ ચો ભાયા ;

વો તો તેરા જનમ-જનમ પા,  
 उसके दिनकी चाह मिटा ।  
 अब तू उसके संग हो ले,  
 और चला जीवनकी नाव;  
 धूप-छाँव और विजली बरषामे,  
 वोही तेरा नाबुदा ।

ગીત ગાતાં ગાતાં મેં શુભાખનાં ફૂલોથી લારેલા એક  
 અદૃશ્ય ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો. જ્યાં હું બેઠો હતો ત્યાં  
 આશુબાશુના લોકો ધક્કા મારી રહ્યા હતા, તેનું લાન  
 મને જરા પણ ન રહ્યું.

આવી રીતે મારા આધ્યાત્મિક જીવનના માર્ગ પર  
 મારાં ગીતો માર્ગસૂચક સ્તંભ બન્યાં છે.

મારાં ગીતોએ પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચે એક રસ્તો  
 રચ્યો છે, જે રસ્તેથી પ્રભુ ઉપરથી નીચે મારી ચેતનામાં  
 અવતરે છે અને હું નીચેથી તેની તરફ ઊર્ધ્વ દિશામાં  
 પ્રયાણ કરું છું.

મારા ગીતોએ મને એવો અને એટલો તો સાત્ત્વિક  
 આનંદ આપ્યો છે કે તે મારી દોલત કુબેરની દોલત  
 કરતાં અનેકગણી વધારે છે.

મારા માટીના ઘરમાં સંગીત દ્વારા જગતનો  
 સર્જનહાર જે તારાજડિત મહેલમાં રહે છે તે  
 પધાર્યા છે.

આ ગીતો દ્વારા જ મને એકમાં બહુનાં અને બહુમાં એકનાં કેઈ કેઈ વખતે દર્શન થયાં છે.

ટૂંકમાં, મારા ગીતો એક એવી જાતના પરિચય અને પ્રેમ-પત્રો છે, જેથી મેં મારા જન્મજન્માન્તરના પ્રીતમને ઘોડો ઝાળખ્યો છે અને તેણે મને ઝાળખીને મારા પર કૃપાદષ્ટિ કરી છે.

માયુ જ કહ્યું છે કે, મંગીત એ પ્રભુ અને પ્રેમની સૌથી ઉત્તમ બાબા અને ભૂપણ છે.

## સાધના અને શારીરિક બાધા

આચાર્ય, આપશ્રીને આધ્યાત્મિક સાધનામાં શારીરિક મર્યાદા બાધા-રૂપ નીવડી હતી ખરી? જેમ અન્ય સાધકોના જીવનમાં આત્મા અને દેહના ધર્મો વચ્ચે સંઘાત જાગેલો નોવા મળે છે એવું કંઈક આપના જીવનમાં જાણું છે ખરું?

હું કહી ગયો છું કે, જીવનના કેઈ પણ ક્ષેત્રમાં — આર્થિક, બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક — કેઈ જાતની ચોક્કસ અને ચુસ્ત સાધના એ નથી કરી. મારા જીવનનો વિકાસ એક ફૂલની જેમ વરસાદમાં અને તાપમાં પોતાના છંદ અથવા નિયમ અનુસાર, જે હું પોતે નથી જાણતો, થયો છે.

પરંતુ જે તાપે મને કેઈ કેઈ વાર ખડું જ સતાવ્યો છે તે છે કામવૃત્તિ અથવા વાસનાનું કેઈ કેઈ વાર થતું સખત આક્રમણ!

સાધારણ રીતે તો પ્રભુકૃપાથી વિચાર, વાણી અને

વર્તનમાં બાણીખૂઝીને કામનું કોઈ જાતનું કલંક નથી થયું; અને વાચનમાં પણ એવું કોઈ દિવસે નથી આવ્યું જેની છાપ એવી પડી હોય કે પછીથી મારા મનની અંદર એક કીડાની જેમ મને અંદરથી પીડિત કર્યો હોય.

એચાર વર્ષે કોઈ કોઈ વાર એવો હુમલો આવી જાય છે, ત્યારે હું ત્રાસી જાઉં છું. તે વખતે પ્રાર્થના, જપ, અમુક હઠયોગનાં આસનો, કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પોતાને રાકી રાખવો, બહાર માર્છલોના માર્છલ સુધી ફરવા ચાલી જવું, ખરફ જેવા ટાઢા પાણીમાં બેસવું, રડવું, એ બધું કંઈ જ કામ નથી આવતું! તેથી મેં એવા આક્રમણને મુકાબલો કરવાનું જ ઊંડી દીધું છે. જ્યારે જ્યારે એ આવે છે, ત્યારે ત્યારે તેને તટસ્થ રીતે મગવાનની કૃપામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને જાઉં છું.

પરંતુ એવું આક્રમણ શું કરવા થતું હશે? અંદર હજીયે કામની વાસનાવૃત્તિ શમી નથી, એમ તો મને લાગે છે. પણ એ કોઈ દિવસ શમશે ખરી? એવો વિચાર આવ્યા વિના મને રહેતો નથી.

જે પ્રભુકૃપાથી ક્રોધ અને લોભનાં બે નર્કનાં દ્વાર ઓળંગાયાં છે, તે જ પ્રભુકૃપા નર્કના આ ત્રીજા દ્વારને પણ ઓળંગાવશે, એવી પ્રાર્થના હું કરું છું અને એવી આશામાં છું.

પરંતુ જાણકાર લોકો તો એમ કહે છે કે, જ્યાં



સુધી પ્રાણની મ પૂર્ણ શુદ્ધિ નહિ થાય, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક જીવનમાં કંઈ મૌલિક પ્રગતિ નહિ થઈ શકે. તો શું મારી પ્રાર્થના અને આશા કેંડ સુધી નિષ્ફળ નીવડશે?

પણ પ્રભુની કૃપા તો કીમિયા મમાન છે એ અમૂલ્ય પારસમણિ એક દિવસ મને સ્પર્શ કરશે જ, ત્યારે આ કથીર સમાન જીવન સુવર્ણમય બની જશે.

માનવ તો પ્રભુનો અંગ છે, એમ કહેવાય છે તો કોઈ દિવસ તે પ્રભુની પવિત્રતાને વ્યક્ત કરી શકશે. જાણનારાઓ એમ કહે છે કે, આધ્યાત્મિક માર્ગ પર ચાલનારાઓને પોતાના શરીરની ચેતનાથી દૂર રહેવું જોઈએ

પણ ભગવાન જાણે મને શરીર સખધી ચેતના જવા વધારે જ રહી છે તેનું એક કારણ શારીરિક અસ્વસ્થતા હોઈ શકે છે અનેક વ્યાધિઓમાં વખતોવખત હું સપડાયો છું અને હૃદય દમ, કોલેરા, ડાંગલ નેમોનિયા, ફૂફડના કંકસ, લો બ્લડ પ્રેશર વગેરે વગેરેથી હું જીવનમાં ઘેરાયેલો રહ્યો છું શું તેથી જ શરીર સખધી ચેતનાથી હું એકદમ ઉપર નથી આવી શક્યો?

પરંતુ આણ હોવા છતાંયે હું આજ સુધી જીવતો રહ્યો છું અને કામકાજ કરતો રહ્યો છું, એ કદા પ્રભુ કૃપાને બળે જ જે કૃપાશુએ મારા અવશુતો, અપવિત્રતા,

શારીરિક કષ્ટો, એ બધાંને ધ્યાનમાં રાખીને આજ સુધી મને દોર્યો છે, તે જ કૃપાળુ મને ઠેઠ સુધી જરૂર દોરશે.

લોકોની નજરમાં હું સારો કે નરસો જેવો છું તેવો છું; તેનાથી મને ન તો સંતોષ થયો છે કે અસંતોષ. મને સંતોષ દેખા એક જ વાતનો રહ્યો છે, જો કવિ પ્રાઉર્નિંગના શબ્દોમાં કહું તો —

‘What I was not to the people, I was to God.’

— જેવો હું લોકોની નજરે નથી, તેવો હું પ્રભુની

## કવેકર્મ સોસાયટીના સભ્ય

ચાચાણ, આપ કવેકર્મ સોસાયટીના સભ્ય કઈ રીતે બન્યા ?

હું વર્ષોથી મૌનપ્રિય રહ્યો છું એવું મેં કહ્યું છે. પણ મૌનમાં બેસીને કાઈ કાઈ વાર અંદરથી એવો આદેશ મળ્યો છે જેના પાલનના પરિણામે મને એવી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, તે આદેશ પ્રભુની તરફથી જ હતો. જોકે, જે વખતે તે આદેશ થયો એ વખતે તેવી ખાતરી મને એકદમ થઈ નહોતી કે, તે પ્રભુની તરફથી છે. તે વખતે તો હું કેવળ આંતરિક પ્રેરણાની પ્રબળતા જ અનુભવી શકતો. એક ઉદાહરણ અહીં આપી દઉં, એમાં તમારા સવાલનો જવાબ પણ આવી જશે.

૧૯૪૪ના અરસામાં એક સાંજે મુંબઈમાં હું એક અંગ્રેજ મિત્રના ઘરના બાગમાં તેમની અને તેમના પત્નીની પ્રતીક્ષા કરતો એકલો બેઠો હતો.

તે વખતે મને અંદરથી એકદમ એવો આદેશ થયો કે, હું કવેકર્મ સોસાયટીમાં દાખલ થાઉં.

હું આ સોસાયટીના નામથી તો ઘણા પરિચિત હતો. પહેલી વાર તેમના વિશેનો એક જથ્થો હું કોલેજમાં જાણ્યો હતો, ત્યારે ઇતિહાસની એક ચોપડીમાં મેં વાંચ્યો ત્યારે એકબે કંપેક્ટ જે હિંદમાં પ્રવાસે આવ્યા હતા. શાંતિનિકેતનમાં તેમને હું મળ્યો હતો. પણ કોઈ કોઈની માટે પણ આ સોસાયટીના મિત્રોનો અને પ્રવૃત્તિઓ સંબંધે કોઈ જાતની ચર્ચા નહિ થયેલી.

એ સોસાયટીનું નામ પણ મારી ચેતનામાંથી કેવળથી છુપાઈ ગયેલું હતું તેથી આ આદેશ મેં એક પત્ર ત્યાં બેઠા બેઠા જ લખી નાખ્યો. સોસાયટીનો મજબૂત થવા ઇચ્છુ છું.

પણ મારો પત્ર કોને નામે મોકલવો અને એ હું જાણ્યો ન હતો.

પરંતુ જે જ ક્વાક પછી એક મિત્ર મારા મિત્ર અને તેમના પત્નીને મળવા આવ્યા ત્યારે જાણખાણ તેમની નામે કરાવવામાં આવી, ત્યારે જણાવવામાં આવ્યું કે, તેઓ એક કંપેક્ટ છે.

તેથી એ તમને લાજ લઈને મેં એમને પૂછ્યું સોસાયટીનો કોઈ પ્રતિનિધિ ભારતવર્ષમાં છે ખરો અને જો હોય તો તેમનું નામ અને મરનામું મને કહી આપશે?

તેમણે મને એ અંગેની બધી વિગત આપી. એટલે બીજે દિવસે મેં મારો પત્ર મોકલી આપ્યો.

પરંતુ ઘણા વખત સુધી એનો મને કશો જવાબ ન મળ્યો. લગભગ બે વર્ષ પછી મને જણાવવામાં આવ્યું કે, સોસાયટીમાં મને સભ્ય તરીકે દાખલ કર્યો છે.

આટલા વિલંબનું કારણ એ હતું કે સોસાયટીનો એક અગત્યનો નિયમ એ છે કે, જો કોઈ વાતનો નિર્ણય કરવાનો હોય ત્યારે બધા જ સભ્યો સહમત થાય, તો જ તે સૌને સંમત થઈ શકે. જો અમુક નિર્ણય સંબંધી એક વ્યક્તિનો પણ વિરોધ હોય, તો તેનો અમલ નથી થતો.

અને વિલંબ થવાનું બીજું કારણ એ હતું કે, ત્રણસો વર્ષ પહેલાં જ્યારથી કવેકર્સ સોસાયટી સ્થાપવામાં આવી હતી ત્યારથી ખ્રિસ્તી ધર્મની બહારની કોઈ વ્યક્તિને એમાં દાખલ કરવામાં આવી ન હતી. તેથી જ્યારે મારી અરજી સોસાયટીના (ઇંગ્લેન્ડના) સભ્યોની આગળ રજૂ કરવામાં આવી, ત્યારે તેમની અંદર એક મોટી ગડમથલ ઊભી થઈ ગઈ. પ્રથા અને પ્રગતિ વચ્ચે એક જાતનું મહાભારત તે લોકોમાં જાગ્યું. પ્રથા તેમને જેમ બધું ચાલી આવ્યું હતું તેવું ટકાવી રાખવા માટે કહેતી હતી; પરંતુ સદા જીવન્ત મત્ય તેમને પ્રગતિને માર્ગે લઈ જવા માટે આવાહન કરતું હતું.

આ સોસાયટીમાં ઈસાઈ ધર્મની જહારના લોકોને લેવાનું જે આજ સુધી બંધ હતું, એમાં પ્રભુએ મને નિમિત્ત બનાવીને એ દ્વાર અમુક સમય સુધી તે જોલાવ્યાં, એમ મને નમ્રતાપૂર્વક લાગે છે. એવું તે ફક્ત પ્રભુ જ કરી શકે. તેથી હું માનું છું કે, જે આદેશ મને આપવામાં આવ્યો હતો તે પ્રભુએ પાઠવ્યો હતો.

એવા બીજા થોડા પ્રસંગો પણ મારા જીવનમાં આવ્યા છે. પરંતુ હરેક પ્રસંગની પાછળ પ્રભુએ મને એક નિમિત્ત કરીને અમુક સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓના જીવનમાં જાનજાતની સંપ્રીણતાઓ જે તેમનામાં ઘોરની જેમ પેખી ગઈ હતી તેને ઠાઠવામાં મને વાપર્યો છે એમ ફક્ત મને જ નથી લાગ્યું, પણ જે લોકો વચ્ચે આત્મિક આદેશ પ્રમાણે હું ગયો અને જેમની માર્યે હું રહ્યો તે લોકોએ પણ એવી સાક્ષી પૂરી છે. લોકોએ જ પ્રથમ વાર મારી આજો એવા મત્ય તરફ ઉઘાડી કે, હું કેઈ જાણ અને વિશેષ કારણ વિના તે લોકો વચ્ચે જઈ ગયો એની પાછળ પ્રભુનો હાથ હતો જ.

## સ્વજનો વિશે થોડુંક

આચાજ, આપશ્રીના સ્વજનો વિશે થોડું કહો તો અમને તેઓ  
નિર્ભય બતાવશે

માગ પિતાશ્રીએ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા  
પછી એક નાનકડું કામ, પોતાના પેન્શનથી જે થોડા  
રૂપિયા દર મહિને આવતા એમાં વધારો કરવા માટે,  
જેનાથી ઘરનું ખર્ચ ચાલી શકે, ગરુ કંઈ કંવેનિયન  
જનજીવનના મેવાઓ ભારતના ઊંઘા ઊંઘા પ્રાંતોમાં સારી  
રીતે પેક કરીને તેઓ મોકલતા અને એમાં એક  
રૂપિયા પાછળ એક આનો ફાયદો વતો એમને મેવા  
મળેલી — મેવો કેમ તોડવો, ક્યારે તોડવો, કેમ પક  
કરવો — ઉત્તમ પુસ્તકો ગ્રહીત અને અમેરિકાથી મગાવીને  
વાંચના હતા.

પરંતુ કવેટામાં મેવાની સીઝન ફક્ત ચાર જ મહિના  
રહેતી જાણીતા બાઠ મહિનાઓમાં તેઓ ઉર્દૂ અને  
ફારસી સાહિત્યનો — વિશેષે કરીને કવિતાનો — જીડો

અભ્યાસ કરતા જુદા જુદા દેશોની ટિકિંગે ભેગી કરીને સારી રીતે રાખતા હિન્દુસ્તાની અભ્યાસ પણ ઘણી હોશથી કરતા કોઈ કોઈ વાર ઉર્દૂમાં મૌલિક કવિતાઓ પણ લખતા અગીત અને સાસ્કૃતિક સમારોહ ગોઠવવામાં તેમને રસ પડતો.

આપણા જુવાનિયાઓની તદુરન્તી દિવસે દિવસે નબળી પડતી બેઠને તેમને અતિશય દુઃખ થતું તેથી પહેલા તેમણે પોતાનું શરીર હાંચા દરબજાની કમરત નિયમિત કરીને સુદર અને સુડોળ બનાવ્યું પછી વયો સુધી સિંધ, પલ્લવ અને સરહદની એકઠો રાખ્યા અને કોલેજોમાં તદુરન્તી કેમ સાચવવી અને સુદર તથા સ્વચ્છ શરીર કેમ બનાવવું એ સબધી તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યા ફક્ત વ્યાખ્યાનો જ નહિ પરંતુ એક નાનડાં આમોદાન અને કમરતની છ રોડની મદદ લઈને તેઓ પ્રત્યેક વાર પોતાના વ્યાખ્યાન પછી પાંચ મિનિટ કસરત પણ પોતે કરીને બતાવતા.

કરાચીમાં તેમણે એક વ્યાયામશાળા એક ઉદાર પારસી સફળહિન્દુના દાનથી સ્થાપી હતી ત્યાં સવાર અને સાંજે જુવાનિયાઓ તેમ જ મોટી ઉંમરના લોકોને કસરત કરતા બેઠને મારા પિતાશ્રી આનંદથી પુલકિત થઈ જતા.

તેમને બેઠને લોકો કહેતા 'The young-old man'—જુવાન ચાચા કે સુધી તેમની તદુરન્તી બંદુ



હી હી પણ છેવટે હૃદય અચાનક બધ  
પછી જવાથી તેઓ ૧૯મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ના રોજ  
અવસાન પામ્યા

મારા માતૃશ્રીના અવસાન પછી ત્રણ વર્ષ બાદ મારા  
પિતાશ્રીએ પુનર્લગ્ન કર્યું મારા જોરમાન મા કચ્છના  
એક ભાટિયા કુટુંબના હતા તેઓ નાની ઉંમરમાં વિધવા  
થઈ ગયા હતા ૧૯૧૦માં વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરે  
એવો પ્રચાર કરવા માટે સુબર્ણી સિંઘ અને પન્નાબની  
મુલાકાતે એક અગ્રગણ્ય સમાજ સુધારક આવ્યા હતા.  
આ સુધારાને ઉત્તેજન આપવા માટે પિતાશ્રીએ ફરીથી  
લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું

જોરમાન માને બેત્રણ વર્ષ આવ્યાને થયા ત્યાર  
પછી અમારું સંબંધ કુટુંબ ધીમે ધીમે વિખરાવા લાગ્યું  
તેનું મુખ્ય કારણ આર્થિક નહોતું, પણ રીતરિવાજની  
ભિન્નતા હતું

મારા જોરમાન મા ૧૩મી ઓક્ટોબર ૧૯૫૬માં  
જીવંત ગયા

માની નાની બહેન જેમણે જીવનમાં ઘણું દુઃખ  
સહન કર્યું હતું

પહેલાં તો કવેટામાં ૧૯૩૫ની સાલમાં થયેલા ધરતી  
કંપમાં તેમનું કુટુંબ તારાજ થઈ ગયું મિલકત તે

ગઈ, પણ ઘણા મગાવહાલાઓ પણ જમીનની નીચે દગાઈને મરી ગયા.' પછી ૧૯૪૭મા ફૂગીથી બધું ઉત્તર થઈ ગયું અને પહેંડેલે કપડે જ તેઓ ભારતમા આન્યા આખરે ૧૯૫૦ના મે માસમા તેમણે ગરીર છોડ્યું

આખુ બધું હું જ પડ્યા છતાં તેઓ સદા શાંત અને હસતા રહેતા, તથા બીજાઓની મેવા કરવાને અવમર કદી ચૂકતા નહિ

મારા મોગાભાઈ ૧૯૧૬ની માલની આસપાસ વેપારમા દાખલ થયા પોતાની બુદ્ધિ અને મહેનતથી તેમણે ઘણી પ્રગતિ કરી પણ આગીસ વર્ષના ગાળામા તેમણે આરપાચ વાર જોડ ખાધી દરેક વખતે બધું જ ચાવી જતું પણ દિંમતથી તેઓ ફરી ઊભા થઈ જતા તેમણે ૧૯૧૪ની આસપાસ લગ્ન કર્યું હતું પણ થોડા વખત પછી મારા ભાભી ગુજરી ગયા ૧૯૧૮મા મારા મોગા ભાઈએ બીજી વાર લગ્ન કર્યું પણ ૧૯૨૩મા મારા બીજા ભાભી પણ બે દીકરીઓને મૂકીને ગુજરી ગયા તેમણે ૧૯૨૬મા ત્રીજી વાર લગ્ન કર્યું તેમનાથી ત્રણ દીકરાઓ અને એક દીકરી થયા બધા બચ્યાઓ સારી રીતે ગોઠવાઈ ગયા છે

૩૬

## સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું વલણ

માયાજી, સ્ત્રીમતિ પ્રત્યે આપનું વલણ કેટલું મજબૂત છે ?

ઘણીય વાર માનુષ બહુ ઇચ્છનારા મારા અમુક મિત્રોએ મને કહ્યું છે કે, સ્ત્રીમતિ તરફ હું અતિશય પક્ષપાત ધરાવું છું એ લોકોની આ લાગણીપ્રવૃત્તિની ટીકા બરોબર છે

પરંતુ મારા આ પક્ષપાતની પાછળ કોઈ વિશેષ હેતુ રહ્યો છે જે આજ સુધી હું નથી જાણી શક્યો.

કોઈ કોઈ વાર જીવનમાં અહંતુક પક્ષપાત જેવી પણ વસ્તુ હોઈ શકે છે પણ મારી અદર પોતાનું નિરીક્ષણ કરતા મને એટલું તો વારંવાર લાગ્યું છે કે, સ્ત્રી તરફ પક્ષપાત ધરાવવાની પાછળ એક પ્રકારની ઋણ-શોધ હું કરી રહ્યો છું

મારી માએ મને શું નથી આપ્યું ? તેથી એના બદલામાં હું જેટલી અને જેવી રીતે સ્ત્રીમતિ માટે

નહી અને નમ્ર સેવા કરી શકુ, તે ઓછી જ છે

પણ એક કવિની જે લીટીઓની છાપ પણ નાનપણથી આ દિગામા મારા પર ઊડી પડી છે તેના મૂળ શબ્દો તો હું જૂની ગયો છું પણ તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે 'અમારો (=માણસોનો) જન્મ માની અતિશય પીડામા થાય છે તેથી કોઈ માને કોઈ જાતની પીડા આપણે ન આપીએ એ આપણો ધર્મ છે, કર્તવ્ય છે'

મારા પક્ષપાતના બદલામા મને એક આશીર્વાદરૂપી પ્રેમ સદા બહેનો અને માતાઓ તરફથી મળ્યો છે એ પ્રેમે મને અદરથી તેમ જ બહારથી શુદ્ધ રહેવામા બહુ મોટી મદદ કરી છે

પરંતુ હું જાણું છું કે, સાચા અર્થમા હું હજી સુધી બ્રહ્મચારી નથી રહ્યો. કારણ કે માયો બ્રહ્મચારીનો તે છે જે બ્રહ્મમા સદા અર્થ કરે છે આ દૃષ્ટિથી હું એક બ્રહ્મ બ્રહ્મચારી છું, એમ કહું તો એમા લેશમાન પણ અતિશયોક્તિ નથી પણ માતાઓ અને બહેનોના પ્રેમથી જે હું વચિત રહ્યો હોત, તો હું વધારે અધમતાને પામ્યો હોત, એ સબધમા મને જરાય શકા નથી

આજ સુધી કોઈ બહેનની કે માતાની આજોમા કોઈ કંઈથી આમુ આવેલા જોઈને માડુ હેયુ રડી પડે છે અને મારી સહાનુભૂતિ તથા સેવાની વૃત્તિ પ્રબળ બની જાય છે પણ એટલું સાચું છે કે, જ્યારે માડુ હેયુ

પ્રેમથી અને સહાનુભૂતિથી ભિન્નરૂઠિ આવે છે, ત્યારે મારી વાણી તેમ જ વર્તનમાં ઘણાંઓને સામાજિક દૃષ્ટિથી અંકુશ અને સંયમનો અભાવ દેખાયો છે. પરંતુ મારો સ્વભાવ કંઈ એવી જાતનો છે કે, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિના ક્ષેત્રમાં હું પોતાને જોઈ બેસું છું. અને એ સ્વભાવ બદલવાને મેં વારંવાર પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં હું આજ સુધી નિષ્ફળ નીવડ્યો છું.

## પુસ્તકોનો પ્રભાવ

આચાર્ય, આપના જીવન પર કયા કયા પુસ્તકોની અસર પડેલી  
જણાવો છે ?

કેટલાક પુસ્તકોએ મારા જીવન પર ઘણી અસર કરી  
છે અને મારા ઘડતરમાં મોટી સહાય કરી છે.

ઈશોપનિપદ, બાર્થબલ, ગુરુદેવની ગીતાંજલિ, તુલસી-  
કૃત રામાયણ, રસ્કિન — ‘સીસેમ એન્ડ લીલીઝ’, જોન  
ગાલ્સવર્થનાં નાટકો, કબીર મીરાં અને હાફનાં લાજનો,  
બાઉલનાં ગીતો, ખવાલ હસન નઝમીના ઉર્દૂમાં નિબંધો  
તથા ખાસ કરીને તેમનું કૃષ્ણચરિત, સિંધના સૂફી કવિઓ  
— શાહ લતીફ, સઅ્ય, કુતુબ અને સામીની કવિતા-  
ઓએ પણ મારા પર પ્રભાવ પાડ્યો છે.

સાધારણ રીતે મેં બહુ ઓછાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે.  
પ્રેમી જ્ઞાનગ્રી દષ્ટિથી મેં કાંઈ જોડણ અને વિસ્તાર

પરંતુ ‘પી. ઇ. એન.’ જે લેખકોની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે એમાં જોડાયા પછી મને શ્રીમતી સોફિયા વાડિયા જે ‘પી. ઇ. એન.’ની ભારતની શાખાનાં સ્થાપનાર છે તેમની કૃપાથી વારંવાર સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવા મળ્યા છે.

તેમણે અને તેમના પતિશ્રી વી. પી. વાડિયાએ મને, મારા સાહિત્યિક કામમાં ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું છે. તેમના ઉત્તમ માસિક ‘Aryan Path’માં કોઈ કોઈ વાર મારો લેખ છાપીને તેમણે મને ઘણો આભારી કર્યો છે.

એક માસિક હરેક દૃષ્ટિથી કેવી રીતે ખૂબ સારી રીતે ચલાવી શકાય છે તેનું Aryan Path એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

૩૮

## શિક્ષક એટલે સાધક

આચાર્ય, શાંતિનિકેતનમાં અધ્યાપનનું કામ કરતી વેળાએ આપને શિક્ષકનું અંગે કોઈ ખાસ અનુભવ થયો હતો ખરો?

જ્યારે હું શાંતિનિકેતનમાં કામ કરતો હતો ત્યારે એક વાર મને એક એવા સત્યનો અનુભવ થયો, જેથી મારો અટલ વિશ્વાસ હવે તો ધ્વંસ ગયો છે કે, દરેક વ્યક્તિની અંદર એક વિશેષ અમૂલ્ય આવડત હોય છે. તે આવડતનું ભાન દરેક વિદ્યાર્થીને કરાવવું એ પ્રત્યેક શિક્ષકનો ધર્મ છે.

તેથી શિક્ષકને મીઠી પહેલાં સાધક બનવું પડે છે. અને સાધક બનવું એટલે આત્માનો સેવક બનવું.

એક વાર અમુક વિદ્યાર્થીઓ વર્ગના કોઈ પણ કામમાં કેટલુંય મમજાવ્યા છતાં રમ લેતા નહોતા. તેમને એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, એ વિદ્યાર્થીઓને પાંચ તેમને ગેર મોકલી દેવા.



પરંતુ ગુરુદેવને આચાર્યની આ મુજબજી રુચી નહિ. તેમણે સૂચ્યું કે, એક વાર ફરીથી એવો પ્રયત્ન કરવો. બેઠે એ જેથી શિક્ષકો એ વિદ્યાર્થીઓની રી મુશ્કેલીઓ છે, તે શું કામ બાણવામાં રસ લેતા નથી, એની ખરી માહિતી પામી શકે.

તેથી એ વિદ્યાર્થીઓની સેવા કરવાની તક પ્રભુકૃપાથી મને મળી.

એક મહિના સુધી એ લોકોને જેટલો મારાથી જાની શક્યો તેટલો સમજાવવા-પટાવવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો. પણ તેઓ તો અભ્યાસ તરફ ઉદ્ધાસીન જ રહ્યા! મને આથી એમ લાગ્યું કે, મારા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ નીવડશે.

જ્યારે મારી આ નિરાશા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી, ત્યારે એક અમત્કાર થયો !

ત્રીસમે દિવસે રાતે હું મારી કુટિયાની બહાર સૂતેલો હતો, ત્યારે એ વિદ્યાર્થીઓનો સરદાર એક કમળ-ફૂલ લઈને મને મળવા આવ્યો.

તે બિચારો-જેર વર્ષનો બાળક અંધારામાં એકલો ત્રણેક માઈલ દૂર જંગલમાં આવેલા એક તળાવમાંથી ઋતુનું પહેલું કમળ-ફૂલ તોડી લાવીને મારે માટે પ્રેમ-ભેટ તરીકે આપવા આવ્યો હતો.

તેના આવા વહાલથી મારા મનમાં ફરી એક વાર

એવી આશા ઉઠાવી કે, બીજે દિવસે તેને અને તેના સાથીઓને હું પ્રેમથી જીતી શકીશ.

આ આશા સફળ થઈ.

બીજે દિવસે પહોરમાં તે વિદ્યાર્થીઓએ મને તેઓની સંઘે નાસ્તો કરવા જોલાવ્યો.

નાસ્તો પૂરો થયા પછી એ લોકોએ પોતપોતાની સજ્જનશક્તિને ખ્યાલ આપ્યો.

કોઈએ સુંદર કવિતાઓ લખી હતી. કોઈએ બહુ સારા નિબંધો લખ્યા હતા. કોઈએ ચિત્રો દોયાં હતાં. કોઈએ પોતાના હાથે કેટલીક સુંદર વસ્તુઓ, બનાવી હતી. કોઈએ ગુદાં ગુદાં જુદાં જુદાં પાંદડાં અને ફૂલ લેગાં કરીને એક આદ્યમ બનાવ્યું હતું.

આ બધું જોઈને એ દરેક વિદ્યાર્થીમાં કયો વિશેષ ગુણ થા રસ છુપાયેલો છે એની મને ખબર પડી ગઈ.

પછી થોડા મહિનાઓ સુધી દરેકને જે જે વિષયમાં રસ હતો એને માટે ખાસ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. પછી તેઓ ફરીથી વર્ગમાં દરેક વિષયમાં રસ લેવા લાગ્યા.

• એ જ વિશ્વાસને પરિણામે હું કોઈ દિવસ કોઈ વિદ્યાર્થીના નિબંધ તપાસતાં એની બૂલો છેકી નાખવાની હિંમત નહોતો કરતો. જેને આપણે સાધારણ રીતે બૂલ કહીએ છીએ એ પોતાના વિચારોને બરોબર વ્યક્ત

કરવાની શક્તિના વિકાસના અભાવે છે; અને તે વિકાસ ધીરે ધીરે થાય છે. તેથી દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે.

એટલે હું એ ભૂલોની નીચે લાઇન દોરી દેતો અને તેની નજીક જે ઉચિત શબ્દ અથવા વાક્ય હોય એ લખી દેતો.

પછી નોટબુક પાછી આપતી વખતે જેવી રીતે તેણે લખ્યું હતું એ તથા જે ઉચિત શબ્દ કે વાક્ય મેં લખ્યું હતું એ હું તે વિદ્યાર્થીને વાંચી સલાખાવતો અને તેને પૂછતો, ‘આ ખ નેમાંથી તમને શું ખરોખર લાગે છે?’

લગભગ દરેક વખતે વિના વિલંબે વિદ્યાર્થી તરત જ કહેતો કે, જે નવો શબ્દ થા વાક્ય લખવામાં આવ્યું એ મને ખરોખર લાગે છે.

એનું કારણ એ જ છે કે, હું કોઈ દિવસ નિબંધો તપાસતા માર્ક્સ કે રિમાર્ક્સ નહિ આપી શકતો. મારો એવો વિશ્વાસ છે કે, દરેક વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એટલું અને એવું કામ પોતાની સ્થિતિ અનુસાર કરે છે. તેથી અમુક માપદંડથી તેના કામની કદર કરવી નહિ જોઈએ.

શિક્ષક એક સાધક છે, એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. પણ તોણે શાખી સાવના કરવી જોઈએ?

— મારા ની કામ કે — માં — થી નિ — ક પો — ના

આત્માને નહિ ઝોળખી શકયે, ત્યાં સુધી એ પોતાના આત્માની કે બીજા કોઈ આત્માની સેવા નહિ કરી શકયે.

અને આત્મજ્ઞાનનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે, જે બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે, અખંડ છે, અકાલ છે અને જેનું સ્વરૂપ 'સત્યમ્ શિવમ્ જ્ઞાનમ્ સુન્દરમ્'માં પ્રગટ થયેલું દેખાય છે તેની ઝોળખ કરવી અને તેનો આદર કરવો.

દક્ષ પરીક્ષા માટે જે પુસ્તકો પસંદ કરવામાં આવે છે તેનો જ કેવળ અભ્યાસ, એ કેટલોય ઉત્તમ દરજ્જાનો હોય તોપણ, તેનાથી વિદ્યાર્થીને કાંઈ મળવાનું નથી. તેથી જ ગુરુકુળની, આશ્રમની તથા સાચા ગુરુઓની શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ઘણી જ જરૂર છે. એક શિષ્ય ગુરુના સાન્નિધ્યમાં રહીને રાતદિવસ તેના આત્માનો મહિમા તેના વ્યવહાર તથા વર્તનના જોઈને પ્રભાવિત થાય છે; એ પ્રભાવ જ વિદ્યાર્થીને જીવન જીવવાની સાચી કળા શીખવા પ્રેરણા આપે છે.

## જીવનની બે ધારાઓ

આત્માજી, આપના આત્મિક જીવનના વલણ વિશે આપ શું કહે છે? આપનો આત્મિક પ્રવાહ — Inward flow — કઈ તરફ વહે છે?

મારા જીવનમાં બે ધારાઓ સતત અને સાથે સાથે વહેતી રહી છે.

એક અસંતુષ્ટતાની અને બીજી આનંદની.

ઉપરથી જોતા આ બંને ધારાઓમાં વિરોધ જેવું લાગે છે. પણ ચેતનાના કોઈ અદ્દશ્ય કેન્દ્રમાં આ બંને ધારાઓનો સંગમ સમાયેલો છે એની પ્રતીતિ અને સાક્ષી મોઝ કોઈ વાર અંદરથી મને થઈ છે.

એવી પ્રતીતિનું નિરૂપણ શબ્દોમાં આપવું લગભગ અમંભવ જ છે. એવાં રહસ્યોને સમજવા માટે અને સમજાવવા માટે કેવળ એક જ ભાષા છે, એક જ ભાષ્ય છે; અને તે છે મૌન.

આ અસંતુષ્ટતાના ધારા ક્યાંથી ઉદ્ભવી છે તે તો નાની કહી શકાતું. પણ એને વહેતી જીવનમાં ગુદાં ગુદાં ક્ષેત્રોમાં તો કેટલીય વાર પ્રત્યક્ષ જોઈ છે. પરસ્પર પ્રીતિ અને સામાજિક સંબંધોમાં કે મજનના ક્ષેત્રમાં અથવા એવાના કામમાં વિશેષ કરીને આ અસંતુષ્ટતા અનુભવાય છે.

કોઈ સુંદર ગીત સુંદરી આગ્યું છે કે નિબંધ લખાયો છે તે વખતે તો અલૌકિક આનંદ અનુભવાયો છે; પરંતુ તરત જ તે આનંદ એક જાતની અલૌકિક પણ પ્રાત્સાહિત એવી અસંતુષ્ટતામાં બદલાઈ જાય છે. કારણ કે એવો વિચાર અચાનક જ આવી જાય છે કે, તત્કાલીન કૃતિ કેટલીય સુંદર ભલે કેમ ન હોય, તેનાથી પણ હજીય વધારે સુંદર કૃતિનો મંલવ છે. ‘The best is yet to be’ તેથી અંદરથી કોઈ બોલી ઊઠે છે : ‘તો વધારે સુંદર કૃતિની—મજનની—અપેક્ષા રાખો ને! તેને માટે પ્રાર્થના કરો! તેને માટે પ્રયત્ન કરો!’

એક દષ્ટાંત અહીં આપી દઉં તો વખતે માટે કહેવાનો જે સુદો છે તે જરા વધારે સરળ બની જશે.

એક વાર એક નાનકટો નિબંધ અંદરના આરોગ મુજબ અને તેની પ્રેરણાથી મેં અંગ્રેજીમાં લખ્યો હતો. તે નિબંધનો અનુવાદ હિંદુસ્તાનની માત્રામાં બાપાઓમાં તો થયો જ, પણ હિંદુસ્તાનની બહાર પણ થોડી વિદેશી પત્રિકાઓમાં તે છપાયો. આ બધાથી ફરીને એક વાર

જે આનંદ તે નિબંધ લખતા થયો હતો એ અનુભવાયો.  
પરંતુ સાથે સાથે સર્પની જેમ સૂતેલો અહંકાર પણ  
દરીથી જાગી ઊઠ્યો !

આ જોતા જ હું રડી ઊઠ્યો અદરથી એક અદર્ય  
અવાજે ઠહુ

‘સત્યતામા—તે બલે સુદર કૃતિ કે સુદર કમ’ કે  
સુદર ચરિત્રને પરિણામે હોય—લિપ્ત થવું એ ઝેર છે  
ઝેર ! કિન્તુ તું આ મૌલિક સત્યને ભૂલી જાય છે કેમ  
સજાગ નથી રહેતો ? હજી તો આગળ ને આગળ  
ચાલવાનું છે’

એવી જ રીતે પરસ્પર પ્રીતિ અને સામાજિક સંબંધોના  
ક્ષેત્રમાં જન્ય છે

કોઈ કોઈ વાર અમુક વ્યક્તિની સાથે એક એવી  
તાદાત્મીયતા મેં અનુભવી છે કે તેનામાં સંપૂર્ણ રીતે  
ઓતપ્રોત ધર્મ જવાનું વારંવાર મન થઈ આવ્યું છે,  
અને અમુક હદ સુધી તથા થોડા વખત માટે પણ હું  
તેનામાં ઓતપ્રોત ધર્મ પણ જાઉં છું અને તેને આનંદ  
પણ લોગવું છું

પરંતુ જ્યારે મારો એ ઓતપ્રોત ધર્મ ગયાનો  
આનંદ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે, ત્યારે તરત જ અદરથી  
એક અવાજ એમ કહેતો સભળાય છે

‘આ જોગ છે જોગ’ અને એનું કંઈ હું હોય છે

તે તું જાણે છે ખરો? શોક અને રોગ. નીકળી આવ  
ખહાર આ લિપ્તતાના કૂપમાંથી. ગંગાનદીને કાઠે કેમ નથી  
જેસતો? તેનું જળ કેવું નિર્મળ અને મધુરું છે!’

પણ હરેક વખતે એવી ચેતવણી મને અંદરથી  
નથી મળતી. પરંતુ જે વ્યક્તિમાં હું ઓતપ્રોત થઈ  
ગયો છું તેને નિમિત્ત કરીને એવી ચેતવણી પ્રભુ મને  
આપી દે છે.

મારા જીવનમાં મિત્રતાનો સંબંધ મેં લગભગ હરેક  
વ્યક્તિની સાથે બાંધવાનો અને તેને સાત્ત્વિક રીતે સાચવી  
રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ થોડી એવી વ્યક્તિઓ  
પ્રભુકૃપાથી મને મળી છે, જેમનો આશીર્વાદથી પ્રેમ  
પામીને મેં મારું સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાની તૈયારી પણ  
બતાવી છે. અને બેચાર વાર સર્વસ્વ સમર્પણ પણ  
કરી દીધું છે.

આમાં મને શાંતિ અને આનંદ ઘણાં મળ્યાં છે.  
પણ વહેણોમોડો હું ચેતી ગયો છું; એમ સમજીને કે  
અમુક આ વ્યક્તિ જેમાં હું ઓતપ્રોત થઈ ગયો છું  
અથવા થઈ રહ્યો છું તેનાથી હજીય વધારે પૂર્ણ અને  
વિરાટ વ્યક્તિ છે જેને ચોધવાનો અને જેની સાથે  
સંબંધ ઘટાવવાનો પ્રયત્ન મારે કરવો જોઈએ.

તેથી આ રીતે મારો આનંદ અમંતુષ્ટતામાં બદલાઈ  
જતો. પણ એટલું તો હું જરૂર કહીશ કે, જે વ્યક્તિ-



એની સાથે થોડા કે લાખા વખત માટે મેં આવી તાદાત્મીયતા અનુભવી છે તેમના પ્રત્યે મેં મારા પ્રેમ અને આદરભાવ જેવા છે તેવા હંમેશાં માટે જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કદાચ એવી વ્યક્તિઓ પાસેથી, મારી દૃષ્ટિએ જેને હું સંપૂર્ણ તાદાત્મીયતા સમજું છું, એની આશા હું છોડી દઉં છું અર્થાત્ મારા પ્રેમને અવ્યય બૂ, અથવા સ્વપ્રકાશિત બનાવવાની હું સાધના કરતો જ રહું છું.

એક બીજી વાત પણ સાથે સાથે કહી દઉં એ જે વ્યક્તિઓની માથે મેં તાદાત્મીયતા અનુભવી છે તે જુદા જુદા દેશોની, ધર્મોની, જાતપાતની, સાંકૃતિક ભૂમિકાની છે તેથી મને એમ જરૂર લાગ્યું છે કે, મારા જે સંબંધ એ લોકોની માથે જોડવામાં આવ્યો છે તેની પાછળ પ્રભુનો હાથ છે અને તે કૃપાથી એક સારા અને સમગ્ર શિક્ષકની — શુરુની જેમ પ્રેમ તથા તાદાત્મીયતા, જે હિમાલય સમાન છે, તેના પગથિયે પગથિયે મારા હાથ ઝાલીને ઢોંગી રહ્યો છે.

હવે આનંદની ધારા સંબંધી થોડા શબ્દો કહી દઉં.

એક અળડ શાશ્વત ઉજ્જવળ આનંદ માગી અદર છે, તે સૂરજ સમાન છે, તે એક નિરતર વહેતા અરણ્ય મમાન છે. તેની પ્રતીતિ અને સાક્ષી મને મારા મ ગીત દ્વારા, મૌન દ્વારા, અમાધારણ પ્રાકૃતિક મૌન્ય દ્વારા, અતરંગ લોકોના પ્રેમ અને આતિથ્ય દ્વારા મળી છે.

જે એવું ન બન્યું હોત તો મને લાગે છે કે, હું અસંતુષ્ટતાના અસહ્ય ભાર નીચે ક્યારનો જ કચડાઈ ગયો હોત !

પરંતુ એવું ન હોય કે, મારી અસંતુષ્ટતા અખંડ, શાશ્વત આનંદની મારી શોધને પુષ્ટિ આપતી હોય ? મારી અસંતુષ્ટતાને હું દેવી અસંતુષ્ટતા—જેને અંગ્રેજીમાં Divine Discontentment કહે છે એવી—કહી શકું ખરો ? જે અસંતુષ્ટતા પ્રભુ તરફ લઈ જાય તે જ તો દેવી અસંતુષ્ટતાને ? કારણ કે પ્રભુ, જેનાં અનેક નામ અને રૂપ છે, તેનું એક વિશેષ નામ અને રૂપ આનંદ છે.

હવે જે કાંઈ હોય, પણ મારા હૈયાની અંદર એક એવો વિચાર તો જડાઈ ગયો છે કે, મારી અસંતુષ્ટતા પ્રભુના પ્રેમની અથવા પ્રેમના પ્રભુની શોધ ચાલુ રહે તેના માટે એક દેવી નિમિત્ત અથવા સુક્રિય છે. તેથી જ તો સતત અસંતુષ્ટતા હોવા છતાં હું અંદરથી તો આનંદ જ અનુભવતો રહું છું.

મારી અસંતુષ્ટતામાં એક જાતની પીડા તો જરૂર રહી છે. પણ તે પીડા કેવી છે ? જેવી ગર્ભવતી માતાને પ્રસૂતિકાળે થાય છે. ગર્ભવતી માને તેની પીડામાં આશા દેખાય છે. તેથી તેની પીડા આનંદનું એક પ્રતીક છે. મારી અસંતુષ્ટતાની પીડા પણ એવી જ છે.

અને હું વાટ જોઈ રહ્યો છું કે, ક્યારે મારી અંદર જે પ્રભુ છે તેનો જન્મ મારી ચેતનામાં કઈ પળે થશે? ભલે પ્રભુના એવા જન્મને મારી ચેતનામાં આવવા માટે મને લાગે જન્મની વાટ જોવી પડે. કારણ કે વાટ જોવામાં પણ એક અલૌકિક અને અતિશય આનંદ જ છે.

‘જંચી ચઢ ચઢ પંથ નિહારુ

કવ આવે મહારાજ ?

મૂતી મેંતે હરિ-આવનકી આવાજ ।’

પરંતુ જીવનમાં જે અસંતુષ્ટતા મેં વર્ષો સુધી અનુભવી છે તેને એક સુંદર રૂપ આપીને હું પોતાને છેતરી તો નથી રહ્યો ને? આ શંકા એટલા માટે મારા મનમાં ઊઠી છે કે મારા વડીલોમાંથી બેચાર જણાએ એકથી વધારે વાર મને એમ સૂચવ્યું છે કે, હકીકતમાં, જેમ અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે — I have missed the bus; અર્થાત્ ન તો મારા જીવનનું ધ્યેય નિશ્ચિત અને નિખાલસ રહ્યું છે, ન તો હું એવી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલો રહ્યો છું જેનું કંઈ સાચું પ્રયોજન અથવા અર્થ હોઈ શકે. તેઓનો કહેવાનો મુદ્દો એટલો જ છે કે, મારા અંતરમાં જે ઘોર નિરાશા રહી છે તેનું કારણ નિરર્થક જીવન હોઈ શકે છે. પણ તેને ઢાકવા માટે અને મારા મનને મનાવવા માટે તેમાં મેં આશા અને સંતોષનો આલોક — પ્રકાશ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આના જવાબમાં હું કોઈ સંતોષકારક દલીલ કે ખુલાસો નથી આપી શકતો. 'મને જે બિંદાસમાં પ્રાર્થના સમયે એકાગ્ર મને કોઈ કોઈ વાર મારા જીવનની ગતિ કેવી છે ને કઈ દિશામાં છે તેના સંબંધમાં જે કંઈ સૂઝયું છે તે મેં ઉપર કહી દીધું છે.

## માન-આદરની કસોટી

એક બીજી વાત પણ હું કહી દઉં, કારણ કે તેનાથી પણ હું ઘણી વાર આશ્ચર્ય અથવા વિસ્મયમાં પડ્યો છું.

ઉચિત આધાર અથવા કારણ અથવા માપ વિના લોકોએ જીવનમાં મને માન આપ્યું છે. શ્રીડાં વર્ષો સુધી તો આ માનથી હું આતંત્રિત થતો. પણ એક વાર પ્રાર્થનામાં એક એવો વિચાર મને જોરથી આપ્યો: 'જે માન મને લોકો આપે છે તે મને શું પ્રભુથી વધારે ને વધારે દૂર તો નથી લઈ જઈ રહ્યું ને?'

કારણ કે, કેઈ વિશેષ યોગ્યતાને કારણે તો હું સાચા માનનો અધિકારી નથી બની શકતો. મારી પોતાની લાયકાતને પરિણામે જો મને માન આપવામાં આવે તો તો હું તેને સ્વીકારવામાં જરા પણ સંકેત નહિ અનુભવું.

અને ઘણી વાર મારો આદર કૃત્રિમ એટલા જ માટે

ક્ષેત્રોમાં જે માનવસેવાની પ્રવૃત્તિઓ છે એનો વહીવટ ચલાવે છે, તેણે મને નિમંત્રણ આપ્યું કે, જે હું અમેરિકા (યુ. એસ. એ.) જુલાઈની શરૂઆતમાં પહોંચી શકું અને તે લોકોના અમુક આયોજનોમાં ઑગસ્ટની આખર સુધી ભાગ લઈ શકું, તો એ લોકો ખુશી થશે.

મેં એ બંને નિમંત્રણોને સ્વીકારી લીધાં.

ભગવાનનું નામ લઈને અને જ્યારે પ્રવાસની જાત જાતની વિધિઓ પૂરી થઈ એટલે નવી દિલ્હીથી ૨૭મી જૂન ૧૯૬૨ની રાત્રે બી.એ.સી.ના એક વિમાનમાં ન્યૂયૉર્ક તરફ જીપડી ગયો.

લગભગ ૨૪ કલાક પછી હું ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં મને મારા મિત્રોએ આવકાર્યો અને અમેરિકાના જાણીતા લેખક, કવિ, ફેળવણીકાર અને વિચારક શ્રી બ્રિહદ્રાઈ સ્મિથ (જેઓ ગુજરી ગયા છે) અને તેમના ધર્મપત્ની મેરિયન સ્મિથ પોતાની મોટરમાં મને પોતાને ઘેર એક્ટરબરી વર્મોન્ટમાં (ન્યૂયૉર્કથી ૨૫૦ માઈલ દૂર) લઈ ગયાં.

ત્યાં આઠેક દિવસ આરામ કરીને અમેરિકન ફ્રેન્ડ્સ સર્વિસ કમિટીનાં દૈનિક જગ્યાઓએ યોજાયેલાં મેમિનાર, કેમિની કૉમ્પ્સ અને કોન્ફરન્સોમાં ભાગ લેવા ગયો.

આ બધી યોજનાઓનો એક જ મુખ્ય હેતુ કે જુદા જુદા નિર્દાંતો અને વિચારો ધરાવતા લોકો

એકબીજાને સમજે તથા પછી શાંતિ અને શુભ વૃત્તિ ઠેવી રીતે પોતાના ઘેરથી લઈને આખા વિશ્વમાં ફેલાય અને માટે નાનીમોટી આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, નૈતિક, શૈક્ષણિક યોજનાઓ ઘડે અને તેમાં તન મન ધનથી કામ કરે. દુકામાં, લોકોમાં લેહલાવની વૃત્તિ જોટલી ઓછી થઈ શકે એટલી કરવી અને દુખી દર્દી લોકોની યથાશક્તિ સેવા કરવી.

આ દૃષ્ટિથી જે સેમિનારો, ફેમિલી કેમ્પ્સમાં હું ગયો તેમાં કાળાગેરાઓનો રંગલેદ, ધનિક અને ગરીબ લોકો વચ્ચેનું અંતર, અહિંસા દ્વારા શાંતિ ફેલાવવાનું કાર્ય, રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં નૈતિક સિદ્ધાંતો અમલમાં ઠેવી રીતે લાવી શકાય, દેશની રક્ષા માટે સૈન્ય અને હથિયારો પર કંટાળો કંટાળો રૂપિયા ખર્ચોય છે તેનો ઉપયોગ ગરીબોઈ અને અજ્ઞાન દૂર કરવામાં ઠેવી રીતે થઈ શકે, દરેક વ્યક્તિમાં જવાબદારીની ભાવના કેમ ઉચિત રીતે વધારે ને વધારે વિકસી શકે — આવા આવા વિષયો ઉપર યુદ્ધિપૂર્વક અને ભાવભાવનાપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. અને જ્યારે જ્યારે તક મળતી અને અદરથી ગ્રેરણા થતી ત્યારે ત્યારે હું નમ્રતાપૂર્વક ગાંધીજી, ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને વિનોબાજીનું દંડિજિંદુ અને તેમના પ્રયાસો સળધી એ લોકોને કાઈક કહેતો.

ઓગસ્ટની આખરમાં વેદાત સેટર કોહાસેટ

( Cohasset, mass ) જે બોસ્ટનની પાસે અને જે સ્વામી વિવેકાનંદના પદ્મશિષ્ય સ્વામી પ્રેમાનંદે વર્ષો પહેલાં સ્થાપ્યો હતો, એ લોકોના વાર્ષિક ઉત્સવમાં ભાગ લેવા માટે નિમત્રણ માતૃશ્રી ગાયત્રીદેવીએ ( જેઓ એ વેદાત્મક મેટર અને આનંદ આશ્રમ—લા કેસેન્ટા, લોસ એન્જલીસની પાસે—ના સચાલિકા છે ) મોકલ્યું ત્યાં આપણા ભારત દેશના કેટલાક બાર્ધબહેનોને ભેઈને ખુબ આનંદ થયો અને કેન્સાસ અમેરિકન બાર્ધબહેનોની પરમહંસ શ્રીગમકૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદ પ્રત્યે અગાધ શ્રદ્ધા અફલુત હતી, એનાથી મને સવિશેષ આનંદ થયો.

પછી હું લગભગ ચાર અઠવાડિયા માટે સેક્ટરનરી વર્મોન્ટ ક્રિડક્રોડ રિમયને ત્યાં પાછો ગયો. સેક્ટરનરી નાનકડા ગામડા જેવી જગ્યા છે જેની આગે તરફ નાના નાના પર્વતો છે, પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને એકાંત અતિશય છે ત્યાં આરામ કયો અને સાચે માચે ન્યા ન્યાથી આયુષ્યાયુથી ( રોન્ડી કવળ, ફ્રેન્ડ્સ ક્લબેકર મીટિંગ, યુનિવેરિયન ચર્ચ, નિશાળો વગેરે ) નિમત્રણો આવતા, ત્યાં ભારતનો સનાતન ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, કળા, સામાજિક રીતરિવાજો, ગાંધીજી, ગુરુદેવ અને વિનોબાજીના દરેકને દરેક ગીતે જાણે લાવવા માટેના પ્રયાસો બેની વાતો હું એ લોકોને કહેનો. તે મૌ રમપૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક સાબળતા અને અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછતા

ગદમી સપ્ટેમ્બરે હું પેન્ડવ હિલ ગયો રમતામા



થોડા કલાક ન્યુયૉર્ક રહ્યો અને યુનાઇટેડ નેશન્સનું મકાન બેઠું તથા તેની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી માહિતી મેળવી અને જનરલ એસેમ્બલીની એક બેઠકમાં થોડા વખત માટે ગયો હતો.

પેન્ડલ હિલ ખપોરે પહોંચ્યો, અને ત્યાંના સંચાલક, તેના સહકાર્યકર્તાઓ તથા જુદા જુદા દેશોથી જે ત્રીસેક માણસો આશ્રમમાં દાખલ થવા માટે આવ્યા હતાં એ બધાંની સાથે મારો પરિચય થયો.

પેન્ડલ હિલની દિનચર્યા આ પ્રમાણે હતી : બેઠવાની ઘંટી સાત વાગે વાગતી. સાડાસાતે બધાં નાસ્તો કરતાં. પછી વાસણૂકસણૂક સાફ કરીને મૌનમાં બેસતાં (અઠવાડિયામાં બે વાર, ૬-૩૦ થી ૧૧-૦૦), જુદા જુદા દિવસે ધર્મ, દર્શન, અહિંસા વગેરે સંબંધી વિચારવિનિમય થતો. બપોરે ૧૨-૩૦ વાગે જમવાનું, બધું સાફસૂક કરીને દરેક જણ પોતાની ઓરડીમાં આરામ કે અધ્યયન કરવા બેસતું, સાંજે સાત વાગે જમવાનું, બધું પરવારીને— શુક્રવાર સિવાય—આશ્રમવાસીઓ સંચાલકને મળતા, પોતાના વ્યક્તિગત કે બીજા પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચા માટે; અથવા કોઈ વાર બહારથી કોઈ આવ્યું હોય એવું પ્રવચન રાખવામાં આવતું. બાકીના દિવસોમાં દરેકને જે કામ ગમે (સંગીત, કળા, સાહિત્ય) તે કરતા. શનિવારે, રવિવારે સાધારણ રીતે દરેક જણ પોતાનો કાર્યક્રમ ચોક્કસ લે. આ બે દિવસોમાં પ્રવચન, વિચાર-

વિનિમય વગેરે કશું રાખવામાં ન આવે. દર શુરુવારે સવારે બે કલાક રોજનું જે કામ પોતાને કરવાનું હોય તે સિવાય વિશેષ હાથનું કામ કરવાનું હતું—બારી-બારણાં સફાઈ, રસ્તાની સફાઈ, પોતાની ઓરડી અને એની આગુબાગુની વધારે સફાઈ કરવાનું હતું.

પેન્ડલ હિલમાં દરેક સત્ર લગલગ નવ અઠવાડિયાનું હોય છે. પહેલા સત્રમાં મને દર રવિવારે, ભારતની સંસ્કૃતિ અને આધ્યાત્મિક વાત સંબંધી પ્રવચનો આપવાનું કહેવામાં આવ્યું.

પછી ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૩માં આનંદ આશ્રમનાં માતૃશ્રી ગાયત્રીદેવીએ આશ્રમમાં મને ત્રણસાર અઠવાડિયાં રહેવા માટે નિમંત્રણ મોકલ્યું. તે વખતે પેન્ડલ હિલમાં ખરફ પડતો હતો અને સખત ઠંડી, જ્યારે લા કેસેન્ટામાં ઠંડી સાધારણ. તેથી પેન્ડલ હિલમાં મારી તબિયત ખગડી ગઈ હતી એ સુધરી જશે એ દૃષ્ટિથી માતૃશ્રીએ મને બોલાવ્યો. આ મેન્ટરમાં વેદાંત સેન્ટરની જેમ થોડા લોકો રહે છે; ધ્યાન, ગાન, પૂજાસેવા જેવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે.

ફેબ્રુઆરીના આખરના અઠવાડિયામાં હું પાછો પેન્ડલ હિલ ગયો.

માર્ચ મહિનામાં અને એપ્રિલનાં બે અઠવાડિયાંમાં આસપાસની નિયાળો અને કોલેજોમાં મને આમંત્રણ

આબ્યાં. ત્યાં એ લોકોની આપણા દેશ સંબંધી જે કંઈ ઉન્નતતા હોય એને થોડી ઘણી સંતોષવાના શુભ હેતુથી આપણા દેશમાં હમણાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે વિશે વાતો અને આપણા મૌલિક સિદ્ધાંતોની માહિતી પણ તેઓને આપતો.

હું પાછો ભારત માટે ન્યુયૉર્કથી વીસમી એપ્રિલે રવાના થયો અને લંડનમાં પંદર દિવસ રહીને ત્યાંના કંવેકર લોકોની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય કર્યો અને ઇંગ્લેંડમાં કંવેકર લોકોનો આશ્રમ છે ત્યાં પણ ગયો.

અને મુંબઈ પત્રી મે ૧૯૬૩ને દિવસે આવી પહોંચ્યો.

## ૨

આચાજ, આપત્રીની વિદેશ યાત્રા દરમિયાન યાદ ગઈ જાય એવા પ્રસંગો ગન્યા હોય તો કહો, જેથી આ યાત્રા પાછળ લગવાનનો દશો શુભ હેતુ હોય તો એની ઝાખી થાય

ચાલો, એ વિશે પણ થોડુંક કહી દઉં. મને આપણા દેશમાં ઘણી વાર લોકો કુતુહલપણ થઈ પૂછતા કે, તમે પરદેશ ગયા છો ખરા?

જવાબમાં હું કહેતો કે, હજી લગવાનની એવી ઈચ્છા નથી થઈ. એની ઈચ્છા થશે તો એક વાર વિદેશ યાત્રા કરી આવી માનવરૂપી પ્રભુનાં દર્શન પાત્રી ધન્યતા અનુભવીશ.

છેવટે પ્રભુની કૃપા જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં ઊતરી ધરી.  
હું ધન્ય થયો.

મેં વિદેશ-યાત્રાની વાત કરી છે. એ દરમિયાન મારે કોઈ કોઈ ઠેકાણે પ્રવચનો પણ આપવા પડ્યાં હતાં. પ્રવચનો, વિચારવિનિમય એ બધાની ઉપયોગિતા તો છે જ. પણ જ્યારે માણસને એવી વ્યક્તિઓને જીવનમાં મળવાની તક મળે છે, જે વ્યક્તિઓને સફી ફકીર કહે છે ‘દિલકે વદે’ — એવી થોડી વ્યક્તિઓ પણ મને મળી, એનાથી મને વિશેષ આનંદ થયો.

એક ઠેકાણે, ઉઢાહરણ રૂપે હું કહું, પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ વિશે વાત કરી રહ્યો હતો. લગભગ સોએક માણસો હાજર હતાં. તેમાં નેવુંએક વર્ષનાં બહેન બેઠાં થયાં. એમની આંખોમાં આંસુ. પરમહંસે તેમને સ્વપ્નામાં દીક્ષા આપી હતી એવા પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવની તેમણે વાત કહી.

એક બીજે ઠેકાણે ગાંધીજી અને તેમના આશ્રમની વાત કરતો હતો. સાંભળનારાઓમાં એક જુવાનિયાએ મારા પ્રવચન પછી મને આવીને કહ્યું, ‘આજથી હું ગાંધીનો માણસ, અને ગાંધીનો માણસ એટલે પ્રભુનો માણસ બની ગયો છું. આજે મારા જીવનમાં મૌલિક પરિવર્તન થઈ ગયું છે.’ આજથી મારો દરેક પ્રયાસ જે ક્ષેત્રમાં હું કામ કરું છું એ અહિંસાની દૃષ્ટિથી સફળ રીતે અને સારી રીતે થાય એવો રહેશે.’

પછી મેં સાંભળ્યું કે થોડા દિવસોમાં જ તેમણે અમુક જૂનેશ ઉઠાવી જેનું ધ્યેય હતું — કાળા અને ગોરાઓ વચ્ચેનો ભેદભાવ હિંસાપૂર્ણ અને અન્યાયપૂર્ણ છે તે નાબૂદ થવો. જોઈએ તથા જ્યાં સુધી એ નાબૂદ ન થાય ત્યાં સુધી મારા અમુક મિત્રો અને હું હોમાઈ જઈશું.

ત્રીજે ઠેકાણે અમે ધ્યાનમાં બેઠાં હતાં. એક ખ્રિસ્તી બહેન આવેશમાં આવીને અચાનક બેઠાં થઈ ગયા અને ‘રામકૃષ્ણ, રામકૃષ્ણ’ એમ મસ્તીમાં પોકારવા લાગ્યાં. તે દિવસથી એમના જીવનમાં અને એમના પરિવારમાં એક અજળ મુગ્ધ અને સાર્વિકતા લોકોને જોવામાં આવી છે.

એક ખીલ્ત’ બહેન જ્યાંદે હું એક ઠેકાણે વિનોબાજીની વાત કરી રહ્યો હતો, તેમણે કંઈ અંદરથી અનુભવ્યું અને પછી તે દિવસથી એમનું જીવન આધ્યાત્મિકતાના આધારે જીવવાનો એ સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

એક ખીજી વ્યક્તિ સુરદાસ. હું કાઈસ્ટની વાત કરી રહ્યો હતો અને આપણા મધ્યગુમના સત કબીર જેવા ઈશુ જીવનનું રહસ્ય કેવી રીતે સમજવા તેની વાત કરી, ત્યારે તેમને કાઈસ્ટના જીવન પર એક વિશેષ પ્રકાશ મળ્યો અને કાઈસ્ટની રીતે પોતાના પરિવાર અને પટોશમાં ત્યાં આજ સુધી ઘણી અશાંતિ અને ક્રુરતા હતી ત્યાં

શાંતિ અને સંપત્તિ રાજ્ય તેમની પ્રાર્થના અને તેમના પ્રયાસોથી સ્થાપવામાં આવ્યું.

આ વ્યક્તિઓ સિવાય જુદી જુદી નિશાળોમાં બાળકોને મળ્યો. એ બાળકો તો મને હંમેશાં યાદ રહેશે. એ બાળકોએ મને એમના નિર્દોષ પ્રેમમાં હંમેશાં નવડાવ્યો છે.

❦

❦

❦

ભગવાનની લીલા ભગવાન જ સમજે. આ અમેરિકાની યાત્રા પાછળ ભગવાનનો શો હેતુ હશે એ હું નથી જાણતો. વિશ્વાસમાં ગયો હતો, વિશ્વાસમાં પાછો આવ્યો. અને આ અતિસાધારણ જીવ દ્વારા જો કંઈ પણ સેવા, સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, શાંતિ, એકતાના ક્ષેત્રમાં ઘર્ષ હોય, તો હું સાચે જ પોતાને ધન્ય ગણીશ. કારણ કે જીવનની સાત્ત્વિકતા અને સાર્થકતા જુદા જુદા દેશો, ધર્મો, સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાઓ, વિચારો. અભિપ્રાયો વચ્ચે પણ બાંધવામાં પણ છે.

## प्रभु-प्रसादी

मान-अपमान दोनोंमें प्रीतिम ।  
मुयदुगमे भी मेरे,  
जनम-मरणमें भी मेरे प्रीतिम ।  
तेरी इच्छा पूरन हो ।

## પૂ. ચાચાજીનાં ભજનો

પૂ. ચાચાજીને ભજન ગાતા સામળના એ પત્નિ જીવનનો એક સદાવો છે તેઓશ્રીએ પોતે પણ ધણા ભજનો રચ્યા છે જ્યારે તેઓ પોતાના ભજનો ગાય છે ત્યારે સામળનાગને ધાવ છે કે એ ભજનો ઉતારી સર્ષએ તો કેટલું સારું !

એટલે અમે પૂ. ચાચાજીન પૃષ્ઠ ક, તેઓ પામે તેઓશ્રીના ભજનો સમયા છે ખગ ?

જવાબમાં તેઓશ્રીએ કહ્યું કે, એક ચોપડીમાં એ બધા ભજનો વર્ષો પહેલાં ઉતારના હતા પરંતુ તેઓશ્રીના ખીજ બધા પુસ્તકો નંગેરેની આથે ભજનની એ ચોપડી પાકિસ્તાનમાં ચી ગઈ હતી અને ત્યાંની તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એ બધાનું શું થયું એ બગવાન બણે ! એટલે હવે તેઓશ્રી પાસે એી ધર્મ ચોપડી રહી નથી

એ સામળીને અમે કહ્યું કે, ત્યારે આપને જેટલા યાદ હોય એટલા ભજનો લખાવો તો એટલા સમયવારો તેથી તેઓશ્રીએ યાદદાસ્ત પરથી જેટલા ભજનો લખાવ્યા તે અહીં ઉતાર્યા છે

ખીજુ પૂ. ચાચાજીએ પોતાના ભજનોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પોતે જ કર્યો છે એ પણ અનુવાદિત ભજનો 'The Hound of the Heart' નામના પુસ્તકમાં અપાડેલા છે એટલે પૂ. ચાચાજીએ જે મૂળ ભજનો અમને લખાવ્યા એનો અંગ્રેજી અનુવાદ એની નાધોમાથ આમે પાત આપ્યો છે



He who has effaced himself, he alone has  
known God.

God has not dwell high up in the clouds.  
He is Thy own neighbour, within and without.  
God does not reside in the temple or  
in the mosque.

He is there where thy brother-man is in pain.  
And so to alleviate that pain is to feel  
the presence of God.

जिराने अपनी खुदी गवाँई,  
 उसने जानी सच्ची खुदार्ई ॥

खुदा नहीं दूर बादलोमे,  
 वो तो तेरे पास नगलमे ।

वो तो तेरा अपना हमसाया,  
 भीतरमे और बाहिर भी ॥

खुदा नहीं मदिर मस्जिदमे,  
 वो तो दरदीके दुख-दरदमे ।

उस दरद दुखको दूर करना,  
 उसमे खुदा बसता है भाई ॥

## 2

Man is, indeed, foolish  
 On all sides flows the ocean of felicity and  
 yet he does not dive into it  
 and then complains that he is dying  
 of thirst

He sees the world with the eyes of the mind  
 and then cries that it is a maze But he  
 forgets that when the lotus of his soul  
 blossoms forth he will find everywhere writ  
 large, truth, beauty and bliss

He goes on pilgrimage to Brindaban and  
 takes the prescribed purificatory baths  
 When will he realise that where he meets  
 others in love there is the sacred river  
 and the real washing away of sins?

२

मूरख है रे वदा ॥  
 चारो ओर वहै है सागर,  
 मारे नहीं गोता ।  
 फिर कहे सुनावे सकल जगतको,  
 मैं हूँ मरत पियासा ॥  
 मनके नयनोसे जब देखे,  
 कहे ये जग गोरगधधा ।  
 हृदय-कमल जब उसका खिलेगा,  
 दिसेगा सच्चिदानदा ॥  
 विद्रावन और मथुरा भटके,  
 वरे पज हस्ताना ।  
 भूल जाये रे मूरख वदा,  
 प्रेम-मिलन सच्चा स्नाना ॥

## ୩

Thou knowest all, O Divine Beloved,  
let Thy will be done !

Thou art the Creator, the Sustainer  
and the sole Worker of the Universe  
Thy will be done !

In honour as well as in dishonour, in  
sorrow and in joy, and in life and in  
death, Thy will be done !

The sun and the moon shine, the flower  
and the fruit grow, the electrons and  
the protons dance—and these obey Thy  
will Thy will be done !

तूही सब कुछ जाने प्रीतम,  
तेरी इच्छा पूरन हो ॥

तूही जगका सर्जनहारा,  
तूही केवल अंक आधारा ।

तूही सर्व सकल करतारा,  
तेरी इच्छा पूरन हो ॥

मान-अपमान दोनोंमे प्रीतम,  
सुखदुःखमे भी मेरे ।

जनम-मरणमें भी मेरे प्रीतम,  
तेरी इच्छा पूरन हो ॥

चाँद-सूरजको तूही चलावे,  
फूलफलको तूही फलावे ।

अणु-परमाणु तूही नचावे,  
तेरी इच्छा पूरन हो ॥

## 4

This ray of the sun, O Divine Beloved,  
is but a symbol of Thy love

It is Thy love that has created the universe,  
decked it with beauty and breathed life into  
it Thy love, indeed, transmutes stone  
into silver

It is Thy love that levels down all  
distinctions, cements all relationships, binds  
all in bonds of brotherhood Thy love, indeed,  
makes all of one colour, creed and caste

It is Thy love that makes the sun the moon  
and the stars shine, and the stream and the  
sea dance in delight Thy love, indeed is  
the lodestar of all life

४

ये जो सूरजकी किरण,  
तेरे प्रेमका आवरण ॥

तेरो प्रेम जग सरजावे,  
चेत-अचेतको नाच नचावे ।

सकल सृष्टि साज सजावे,  
पत्थर करे कंचन ॥

तेरो प्रेम सबको मिलावे,  
परस्परके सबध बनावे ।

सकल भेदभाव मिटावे,  
करे अंक वरण ॥

तेरे प्रेमसे सूरज चमके,  
चाँद चमके तारे चमके ।

नदी थीर समुद्र झलके,  
करे आकर्षण ॥



The Lord is with thee, O man,  
every breath of thy life; then, why art  
thou afraid?

He who has surrendered his all to Him,  
he alone has known the truth of life.

The world has caught thee in its snare,  
so thou art rather perplexed. But if thou  
really desirest to extricate thyself from it,  
then take refuge in the Lord.

Before thou wert born, He was there,  
after thou diest, He will be there. He alone  
is thy constant companion, thy true guide.

५

श्वासेश्वास प्रभु तेरे सग है,  
काहे तू डर पावे ॥

जिताने प्रभुमे ध्यान घराया,  
उसने सिर अपना सदकाया\* ।

जीवनका सच्चा तत्त्व पाया,  
ये ही बड़ा अचबा रे ॥

जगने मायाजाल फैलाया,  
जिसने तुझको इतना भरमाया ।

जो तू चाहे उससे छूटना,  
प्रभुकी शरण तू जा रे ॥

जनम पहले था अंधेरा,  
मरण पीछे भी होगा अंधेरा ।

प्रभु ही अंक साथी तेरा,  
वा ही पथ दरसावे ॥

## ६

Tell me, O bird, who is it that wakes you up every morning?

Is there a gong-striker who sounds the gong to wake you up?

Tell me, O bird, who is it that taught you to sing, and why do you sing and what?

*The bird replies :*

How can I tell you who wakes me up or teaches me to sing; because I am so ignorant. But I can tell you this, that I hear the sound of Some One's footsteps and I wake up and my heart bursts into a song of thanksgiving.

८  
६

अरे पक्षी ! जरा बता तो सही,  
तुझे कौन सुबोमे जगाता है ?  
क्या कोई है घड़ियाली,  
जो घड़ियाल बजा तुझे जगाता है ? ॥

रे पक्षी, बता तो सही,  
तू क्यों और क्या गाता है ?  
क्या कोई है तेरा उस्ताद,  
जो तूझे गाना सिखलाता है ?

पक्षी —

मैं तो हूँ अकेल मूरख,  
मुझे कौन गान सिखलाता है ?

मैं तो हूँ इक नादान,  
क्या जानूँ कौन जगाता है ?

किसीकी चरण-ध्वनि सुनकर,  
मेरा जी भर आता है ।

फिर आनदसे मस्त हो कर,  
असका मुकराना गाता है ॥

Day after day passes away but as yet,  
O Beloved Divine, Thou hast not revealed  
Thyself to mine eyes.

My nights I spend in waiting for Thee,  
while my days are but a long rosary of Thy  
remembrance. But alas, every evening-fall  
dashes my hopes to disappointment.

I have searched for Thee in the melody of  
song, in the love of friends, and in the  
museum of Nature. But alas, I have failed  
to find Thee there.

May be Thou art Thyself the melody, love  
and bewitching beauty of form. If so, O  
Beloved Divine, I have seen Thee everywhere.

७

दिन पर दिन गुजरे जाता,  
मगर प्रीतम ! तू नजर नहीं आता ॥

राते कटती तेरे इतजारमे,  
दिन भी गुजरता तेरी यादमे ।

मेरी उम्मिदो पर पानी फिर जाता,  
मगर तू प्रीतम ! नजर नहीं आता ॥

भजन-कीर्तनमे मंने तुझे ढूँढा,  
दोस्तोकी मुहब्बतमे मंने तुझे खोजा ।

कुदरतके अजायब-घरमे मंने कीछ तलाश,  
फिर भी पता तेरा नहीं पाया ॥

भजन-कीर्तनकी मिठास क्या तू है ?  
दोस्तोकी मुहब्बत भी क्या तू है ?

कुदरतमे रूपरग क्या तू है ?  
तो मंने हर जगह तुझे पाया ॥

To-day who has come to my door as my guest?

Seeing him I feel I have met him before somewhere. But I have forgotten when and where.

All the same he is no stranger to me.

Let me spread my heart's carpet for him, wash his feet with my tears and kindle all the lights of my love, for thus only could I earn his recognition.

When eventually he returns to his heavenly home I shall beg of him to confer only one favour on me, — to let me take the dust off his feet.

८

आज मेरे घर कौन आया है ?  
 हो कर मेरा मेहमान ॥

उमे देख है याद पड़ता,  
 पहले उसे मिला हूँ ।

कहाँ और कैसे वो तो भूल गया है,  
 फिरभी नहीं अनजान ॥

हृदय-आसन में बिछाऊँ,  
 असुवन-जलसे चरण में धोऊँ ।

प्रेमकी वतियाँ में जलाऊँ,  
 यूँ ही बड़ेगी पहचान ॥

फिर जब चले जायें वापस,  
 प्रीतम अनंत धाम ।

उनसे अंक ही वरदान मागूँ,  
 देजो चरण-धूसी दान ॥



God is an artist and this world is His studio.  
In Nature's museum there are multicoloured  
paintings of His for all to see.

Seeing them my heart jumps with joy.

But of all His paintings the most beautiful  
is the soul-suffused body of man, seeing  
which even the gods and goddesses go  
into raptures.

Colour and cadence, love and language are  
all but partial expressions and embodiments  
of Him. Seeing these, I am filled with an  
unquenchable longing to meet Him face  
to face

९

प्रभु है अके कलाकार ॥

कुदरतके अजायब-घरमे,  
उसकी रग-वरगी तस्वीरे ।  
मेरा हृदय देख उन्हे,  
करे आनदसे हाहाकार ॥

उसकी सबसे उत्तम तसवीर,  
मनुष्यका आत्मवत् शरीर ।  
देख उसे देव और देवी,  
करे सदा जयजयकार ॥

रूप-रग, गीत और भाषा,  
इन सबमें है उसका आविष्कार,  
देख उन्हें जागे दिलमें आशा,  
कब मिलेगे प्रीतम कलाकार ॥



१०

प्रीतमको पहिचान,

वदे । प्रीतमको पहिचान ।

वदे । सद्गुरुको पहिचान ।

वदे । मालिनको पहिचान ।

जगका तू सौ काम करे है,

उसका भी कर ध्यान । वदे ०

बो तो तेरे भीतर, भाई !

ज्यो तलवार और म्यान । वदे ०

जिससे होवे प्रभुकी बडाओ,

उसमे तेरी शान । वदे ०

I am sitting outside the door of Thy temple.  
But in my heart there is the undying hope  
that one day Thou shalt call me to sit near  
Thy feet.

For, under those feet of Thine  
there is that sunshine, which will make  
my soul's lotus bloom forth in beauty.

११

बैठा हूँ मंदिरके बाहिर,  
लेके दिलमे आस ।

कभी तो बुलावोगे ही  
अपने चरणन पास ॥

तेरी चरण-छायामें,  
जो है प्रकाश ।

उसमें मेरी आत्माका,  
होगा पूर्ण विकास ॥

## 12

O Lord, I am steeped in the dark shadows  
of delusion

So I beg for a glimpse of Thy light

Vouchsafe to me, then, such wisdom as will  
make me strong in my devotion to Thee

For, thus alone shall I know my true Self

Thou art like the temple bell, O Lord,  
ever silent.

Only when the worshipper strikes it,  
does it peal forth its melodious strains

१२

मैं तो हूँ अक नादान,  
मार्ग तूझसे ज्ञानका दान ॥

देा प्रभु ! असा . ज्ञान,  
जिससे लगे तुझमें ध्यान ।

और बटे तुझसे भक्ति,  
जिससे सबका हो बल्याण ॥

तुम हो मदिरकी घटी,  
जो रहे अनजान ।

भक्त बजाय जब उसका,  
सुनाये तब वो अपनी तान ॥



## . 13

I have come today to kiss Thy feet.

The breeze whispers of Thee; the stars  
speak of Thee; the waves of the sea sing of  
thee; the waving grass in the field whistles  
of Thee.

Mother's love reveals Thee, so does the love  
of the beloved friend.

I do not ask for worldly wealth,  
I want only to place my head at Thy feet.

१३

मैं आया हूँ आज चरण चूमने ॥  
 तेरे नामका गीत गाती हवा,  
 पता तेरा देते हैं तारे ।  
 समुद्रकी लहरोमे तेरा तराना,  
 खेतोंकी हरियावलमे<sup>१</sup> तेरे ही नारे<sup>२</sup> ॥  
 माँकी मुहब्बतमें तेरा जहर,  
 महबूबकी<sup>३</sup> आँखोंमें तू मेरे सामने ॥  
 नहीं मागता मैं दुनियाकी दौलत,  
 मैं आया हूँ चरणोंमें सिर झुकाने ॥

## 14 .

The day has ended.

O heart of mine, what art thou doing at  
this hour?

What has thou done, to meet the Divine  
Beloved?

For thy life is passing away.

He has been ever calling thee.

How long wilt thou remain deaf to His call?

At least now take to the path that leads to  
His feet, following the strains of His flute.

१४

दिन थव खतम हुआ,  
 मया कर रहा तू, मेरे मत ?  
 प्रीतमको मिलनेका,  
 क्या किया तूने आयोजन ?  
 उम्र तेरी बीती जात,  
 तूने की नही तयारी ।  
 अब तो उसको मिलनेका,  
 कुछ भी कर आयोजन ॥  
 प्रीतम तोहे बुला रहा,  
 कब तक रहेगा तू दहेरा ?  
 अब तो उनकी राह चल,  
 मुरलीकी धुन सुनकर ॥

I am Thy servant, O Lord, Thou art my only hope.

Everything that I have, I have received from Thee, and yet my thirst for more is not as yet assuaged.

Now I have only one boon to ask of Thee; it is the gift of Thy nearness.

Thou knowest everything, O Beloved, then why should I despair?

१५

मे तो तेरा दास,  
तू ही हो मेरी आस, प्रभुजी ।  
मे तो तेरा दास ॥

सब कुछ मैंने तुझसे पाया,  
तो भी मिटी नहीं प्यास ॥

अब तो जेक ही वरदान मागूं,  
वो है तेरा सहवास ॥

तू ही सब कुछ जाने, प्रीतम,  
फिर मैं क्यों कहूँ क्यास ॥

जो तुज भावे सो ही भला,  
फिर मैं क्यों हूँ निराश ॥

## 16

Come into my home, my Krishna, do not  
pass by my door and move away. .

Tonight is the night of our play of love.  
For ages, my Krishna, I have been sitting  
by the wayside, waiting for Thee. - .

Come into my home, my Krishna, do not  
pass by my door and move away.

१६

मुरली मनोहर प्रीतम प्यारे,  
आवो आज मेरे घर पान ॥

आज मिलनकी रात, मेरे प्रीतम !  
मिटायो दिलकी प्यास ॥

पूरी करो आज, मेरे प्रीतम !  
जनमजन्मान्तरकी आम ॥



## 17

O Buddha, reveal Thy face once again  
to our world and let the glory of the Bodhi  
tree be re-enacted.

There is so much of hatred today in the world,  
O Buddha, come and preach to us  
once again, Thy message of *maitri*, Love.

We are so much caught up in the coils  
of 'mine' and 'thine' that, O Buddha, come  
and teach us, once again, the truth of  
detachment from all desires.

We are rotting hourly in selfishness,  
come, O Buddha, and once again teach us  
how to render service to one another selflessly.

१७

जरा सूखत दिखा दोगे,  
तो गौतमबुद्ध ! क्या होगा ?

बोधिवृक्षका जलवा,  
फिर दिखला दोगे तो क्या होगा ?

तेरी-मेरीके झगडोसे  
जगमे है बितना कोलाहल ।

मैत्री-धर्म फिर आके,  
सिखला दोगे तो क्या होगा ?

स्वारथसे सड रहे है हम,  
प्यारे सिद्धार्थ गौतम !

प्रेम और निष्काम सेवा,  
फिर सिखला दोगे तो क्या होगा ?

O Lord, make all the people of the world one.

May they all dwell to-gether !

May they all be happy !

May the spirit of brotherhood  
ever grow among them !

The root of all religions is one,  
they differ only in foliage and fruit.

May the people, then,  
live under the shade of this truth !

Thou art Peace incarnate and Love  
all-pervasive. May the people then drink of  
the cup of love divine from Thy hands !

१८

इस दुनियाके लोगोको,  
 प्रभु ! प्रेमी बना दीजे ।  
 प्रभु ! अंक ही बना दीजे ॥  
 रहे हो सब अंक ही साथ,  
 रहे हो हरदम शाद\* ।  
 भ्रातृभाव उन सबमे,  
 प्रभु ! आप ही बढा दीजे ॥  
 सब धर्मोका है अंक मूल,  
 जुदा है सिर्फ फल और फूल ।  
 सबमे साया तेरा,  
 ये तत्त्व उनको सिखा दीजे ॥  
 तेरा है नाम सातिमय,  
 तेरा है प्रेम सर्वमे ।  
 प्याला प्रेमका उनको,  
 प्रभु ! आपही पिला दीजे ॥

Enter once my heart, O Beloved  
 Prophet of Mecca, for, day and night my  
 eyes are eager to see Thee.  
 Come and preach again Thy message,  
 'God is one without a second'.  
 Come and pray again,  
 'God is Great', 'God is just.'  
 Come and proclaim that all men are equal,  
 rich or poor, and teach us again  
 that true religion consists in the service  
 of humanity.

२०

आजा आजा मेरे दिलमे,  
 मेरे महबूब मदीनेवाले ॥  
 रातदिन है तरसती मेरी आँखें,  
 तुझको देखन अल्लाके प्यारे ।  
 इबाबार फिर आके सुना जा,  
 बहुदतया तेरा पयगाम ॥  
 या इलाह इल्लिल्लाह,  
 या इलाह अल रहमान ॥

I slept in the shadow of the wall of my house  
when Thou, O Lord of my life,  
camest to the door.

Woe betide me, I did not wake up and so,  
finding the door closed,  
Thou went back.

When at last I opened my eyes  
I heard the sound of thy departing footsteps.  
It was then that I realized with a pang  
in my heart that Thou had'st come to the door.

०२

' सोया था तले दीवार,  
 जब आये तुम दरवाजे ॥  
 नींद गुली नहीं,  
 दरवाजा बंद रहा ।  
 फिरके खले गये तुम,  
 जीवननाथ मेरे ॥  
 जाग पड़ा जब नीदसे,  
 सुनी मैंने कदमोकी आवाज ।  
 जान लिया तब मैंने,  
 आये थे तुम दरवाजे ॥



23

Who came to my door at dawn?

The night had just ended when someone  
knocked at my door and I asked,  
'Who is there?'

He answered, 'It is I, who have come today  
to you as your guest.

How will you entertain me?'

And I blushed with shame.

२३

आज प्रभातमें कौन आया ?

रात अवही खतम हुई थी,  
 किसीने आकर दर खटखटाया ;  
 पूछा तब मैंने अंदरसे ।  
 कौन मेरे घर आज आया ?

दिया जवाब प्रभुने ।  
 तेरा मेहमान मैं होंके आया ;  
 तू करोगे मेरी खातिर ।  
 यह कहके उसने मुझे शरमाया ।

The Beloved has come to my courtyard.

Leaving His palace, He has pitched  
His tent in my courtyard.

He is a master-musician; He has come  
to listen to my song.

He is an exquisite artist; He has come to  
look at my picture.

२४

मेरे घर प्रीतिम आया ।

अपना महल छोड़के,

मेरे घर डेरा जमाया ।

वो है अंक वडा रागी,

मेरा राग सुनने वो आया ।

वो है अंक महान मुसुब्बर,

मेरी तसवीर देखने आया ।

O Divine Dyer, have compassion on me  
and dye my garment.

I have dyed it again and again, but, alas,  
the colour has always come off.

But Thou art a skilful dyer and  
all Thy colours are fast.

I like the kingly ochre colour best of all.

O Divine Dyer, dye Thou, then, my garment  
in ochre.

२५

रगवाले, कर कृपा, तू रग दे ।

अे चदरिया मैने रगी बार बार,  
रग फिर फिर उतर गया,  
तू रग दे ।

तू अंक कगरीगर रगरेज,  
और रग तेरे सब ही हैं पके,  
तू रग दे ।

गुप्तके जयादा पसद है गेरुआ,  
गेरुआ ही रगरेज,  
तू रग दे ।

Today the Beloved has come to thy door,  
fulfil thou His heart's longing

He has come with the gift of His love,  
which He has carried for thee age after age

Launch out thy boat of life, then, with  
Him as its helmsman

In sunshine and in shadow, in rain  
and in thunder, He will be thy guide

Today the Beloved has come to thy house,  
fulfil thou His heart's longing

२६

आज तेरे घर प्रीतिम आया,  
उसके दिलकी चाह मिटा ।

आज तेरे घर प्रीतिम आया,  
अपने प्रेमकी भेट वो लाया ;

वो तो तेरा जनम-जनम का,  
उसके दिलकी चाह मिटा ।

अब तू उसके मग हो ले,  
और पला जीवनकी नाव ,

प्रपन्चाव और बिजली बरषामे,  
बोही तेरा नागदूत ।



२७

मैं हूँ तेरा तू है मेरा,  
 मैं गुलाम तू मालिक मेरा ।  
 सब कुछ जब मैं अपूर्ण तोहूँ,  
 पाऊँ पारस-प्रेम तेरा ॥  
 भव-सागर है अति-विस्तार,  
 मेरी किशती नाम तेरा ॥  
 मैं तो तेरे चरणोंकी धूली,  
 चरण तेरे आश्रय मेरा ॥

२८

मैं कौन हूँ, मैं कौन हूँ,  
मैं क्या जानू मैं कौन हूँ ?

मैं तो हूँ एक इन्सान,  
जीनका पटोनी है भगवान ।

धो मन्त्रिदानद है,  
मैं भी सच्चिदानन्द हूँ ।

मैं कौन हूँ मैं कौन हूँ ?  
मैं मन्त्रिदानन्द हूँ ।

२१

तेरी कृपा ही मेरो आधार ।  
 तेरी कृपा ही मेरो आहार ।  
 शुन हो तेरा हजार बार ॥

29

God's grace is my sole support,  
 God's grace is my sole sustenance,  
 A thousand times  
 heartfelt thanks, therefore,  
 to Him — to Him.



## ભજનોની ભૂમિકા

પૂ આચાર્યના ભજનો ઉતારતા ઉતારતા અમારા મનમાં એ પ્રશ્ન જાગ્યો અને અમે પૂ આચાર્યને વિનવતી કરી કે, 'આચાર્ય, આપના આ ભજનો આપશીને કયા કયા સંજોગમાં સ્કુધા એ તો અમને આપ જણાવો, તો અમને એ ભજનો સમજનારા સદાવરૂપ થાય' એટલે તેઓશ્રીએ એ પાઠગી ભૂમિકા અમળાવતા કહ્યું

૧. જિસને અપની છુદી મવાઈ.

આ ગીત મને પંજાબની એક હોમિયટિક્સમાં મુક્યું હતું, જ્યારે એક ગરીબ માણસનું ઓપરેશન એક મોટા સર્જન પેમા હીધા વિના કરી રહ્યો હતો અને હું ઓપરેશન થિયેટરની બહાર પ્રાર્થનામાં બેઠો હતો.

૪

૨. મુરલ હૈ રે વદા.

એક વાર કેઈ મિત્રના પર્વનથી હું ઘાંતો મુઝાયેલો અને હુ થી હતો. પણ અચાનક જ્યારે જે ચોરડીમાં હું બેઠો હતો તેની એક બારીની પાસે જોલો રહ્યો અને

દરિયાને જોવા લાગ્યો, ત્યારે भारी મૂંઝવણ અને મારું  
 દુઃખ એક અદ્ભુત વિલુપ્ત થઈ ગયાં. કારણ કે અનંતના  
 Perspectiveમાં—સુવિશાળ અવકાશમાં મારા પોતાના  
 નાનકડા દુઃખનું અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું.

✽

૩ તૂ હી સવ कुछ जाने प्रीतम।

એક દિવસે भारी ટપાલમાં જાતજાતના કાગળો આવ્યા.  
 જેમાં મારા જે નિકટના સંબંધીઓનાં અવસાનના  
 શોકજનક સમાચાર હતા. એકમાં મારા મિત્ર અને તેમનાં  
 પત્ની જેમને લગ્ન કર્યાને લગભગ પંદર વર્ષ થઈ ગયાં  
 હતાં તેમને પહેલી વાર અભુજે એક બાળક પ્રદાન કર્યું  
 હતું, જેની ખુશખબર હતી. વળી એક બીજા પત્રમાં  
 મારા એક પત્રમાં મારા એક મિત્રે એક બીમાર જાહેન  
 જે મૃત્યુશય્યા પર હતી તેને સહાનુભૂતિવશ થઈને  
 આશ્વાસન આપતાં મેં તેના માથા પર ઘણા વહાલથી  
 મારો જમણો હાથ ફેરવ્યો હતો એની કડક ટીકા કરી  
 હતી અને મારા આચિત્ર પર સખત આદોષ કર્યો હતો.

ટપાલ વાંચવાનું પૂરું થયું અને હું એકદમ ગાંઠ  
 થઈ ગયો. તે વખતે આ ગીત મને સ્ફુર્યું હતું.

✽

૪ ये जो गूरजकी किरण।

એક પ્રવારે હું એકલો જંગલમાં ફરતો હતો, ત્યારે

સૂરજનાં પ્રથમ કિરણ એક જિંઘા વૃક્ષની ટોચને સ્પર્શ્યાં ને અનંત સૌન્દર્યના સ્પર્શથી મને ઘણો આનંદ થયો. તે આનંદના આવેશમાં આ ગીત મને સ્ફુર્તું હતું.

૪

૫ શ્વાસોશ્વાસ પ્રમુ તેરે સંગ હૈં ।

એક વાર જ્યારે હું અમુક શહેરના હરિજનવાસમાં સેવાનું કામ કરતો હતો, ત્યારે એક હરિજનભાઈ પર ભારે આકૃત આવી પડી હતી. ત્રણેક દિવસમાં જ પહેળને કારણે તેની મા, તેનો બાપ, તેની વાડુ, તેના બે છોકરાઓ પરલોક સિધાવ્યાં ! અને જોયે દિવસે જ્યારે તે ફરીથી નોકરી પર ચડ્યો, ત્યારે તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાની નોટિસ મળી; કારણ કે તે મંજૂરી વિના વધારે દિવસ રજા પર રહ્યો હતો. તેના દુઃખની કાસ્તાનથી હું ધ્રુણ જીક્યો હતો ત્યારે મને આ ગીત સ્ફુર્તું.

૫

૬ અરે પક્ષી ! જરા વતા તો સહી ।

એક સવારે પહેલગામ કાચિમરમાં હું હિમાલયની તળેટીમાં ફરતો હતો. એક અતિસુંદર પક્ષી એક ઝાડ પર આવીને બેઠું અને ગીત ગાવા લાગ્યું. તે ગીત સાંભળતાં સાંભળતાં હું તરફીન ધર્મ ગયો હતો, ત્યારે આ ગીત મને સ્ફુર્તું હતું.

#

૭ દિન પર દિન ગુજરે જાતા।

એક વાર હું ઘણો ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. તેનું કારણ કે, જાતજાતની સાધનાઓ — જે મારે કળૂલ કરવું પડ્યો મેં સ્થિર ભાવે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કેઈ લાંબા ગાળા સુધી કરી નહોતી — ક્યાં પછી વારંવાર મને એવો વિચાર આવતો કે, હાથ દે, હાથ દે, કંઈ નથી મળ્યું ! તે વખતે એક રાતે આ ગીત સ્ક્રુયું હતું.

✽

૮ આજ મેરે ઘર કૌન આયા હૈ ?

શુક્રદેવ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને પરલોકવાસી થયાને એક વર્ષ પૂરું થયું હતું. તેમની પુણ્યતિથિને દિવસે હું મારી ચોરડીમાં એકાંતમાં રહ્યો. શુક્રદેવનું સ્મરણ ચાલુ હતું. અચાનક બપોરના ત્રણેક વાગ્યે તેમનાં મુખ જેવું એક ઉજ્જવળ મુખ બારીની બહાર મને દેખાયું, એમ મને લાગ્યું. કારણ કે, તે વખતે મારી ચોરડીની બહાર બધું નિર્જન હતું. તે અરસામાં આ ગીત મને સ્ક્રુયું હતું.

✽

૯ પ્રભુ હૈ એક કલાકાર।

એક વાર દક્ષિણમાં ઉતાકામંડમાં — જે પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યથી ભરપૂર છે — હું એકલો ફરતો હતો. તે નિર્જનમાં એક માણસ ત્યાંથી અચાનક પસાર થયો. તે વખતે આ ગીત મને સ્ક્રુયું.

✽

## ૧૦ પ્રીતમકો પહિચાન વદે।

એક વાર એક સસ્થાના સચાલકો પોતાની સસ્થા બતાવવા મને લઈ ગયા. જ્યારે હું બધું જોઈ રહ્યો હતો, ત્યારે તેમણે બધા કાર્યકર્તાઓને એક જગ્યાએ એકત્ર કર્યા અને તે લોકોને જો શબ્દ કહેવા માટે મને કહ્યું તે વખતે આ ગીત મને સ્ફુરી આવ્યું અને મેં ત્યાં જ ગીત ગાયું.

\*

## ૧૧ વૈઠા હૂં મંદિરકે વાહિર।

એક વાર ભજનોની એક મંડળીમાં હું બેઠો હતો. જેક જણ પોતાનો અનુભવ કહી રહ્યો હતો તે લોકોના અનુભવ સાંભળીને મને એવો એક વિચાર આવ્યો કે, મને પણ કેઈ દિવસ એવો અનુભવ થશે ખરો? સલા પરી થઈ અને હું પાછો ઘેર ગયો તે વખતે રસ્તામાં આ ગીત મને સ્ફુર્યું.

.

## ૧૨ મૈ તો હૂં એક નાદાન।

એક નિશાળમાં બચ્ચાઓની સાથે હું પ્રાર્થનામાં બેઠો હતો. પ્રાર્થના પછી આચાર્યશ્રીએ મને વિદ્યાર્થીઓને કંઈ કહેવા માટે કહ્યું. તે વખતે આ ગીત મને સ્ફુર્યું.

૫૫



૧૩ મેં આયાં હું આજ ચરણ ચૂમને ।

એક વાર મધરાતે કરાંચીમાં દરિયાને કાંઠે માટે એક મિત્ર અને હું ધ્યાનમાં બેઠા હતા. ધ્યાન લગલગ સવાર સુધી ચાલ્યું. ધ્યાનમાંથી બેઠાં જ આ ગીત મને સ્ફુર્યું.

૧૪ દિન અવ સતમ हुआ ।

એક સાંજે હું કામ પરથી ઘેર જતો હતો, ત્યારે આ ગીત મને સ્ફુરી આવ્યું. તે દિવસોમાં મને લગભગ બે મહિના સુધી દરરોજ વીસ વીસ કલાક કામ કરવું પડ્યું હતું.

\*

૧૫ મેં તો तेरा दास ।

એક દિવસે વૈરાગ્યની ભાવના મારા હિતમાં ઉભગર્ધ આવી, ત્યારે આ ગીત મને સ્ફુર્યું.

\*

૧૬ મुरली मनोहर प्रीतम प्यारे ।

એક વાર મુંબઈથી દિલ્લી હું સુમારતી કરી રહ્યાં હતા. ત્યારે ગાંધી મથુરા પસાર કરીને પુત્ર પરથી જઈ રહી હતી, ત્યારે અંગ્રાનક શ્રીકૃષ્ણની યાદે મને ધર્મે બ્યાધુગ કરી મૂક્યો. ત્યારનું આ ગીત છે.

### ૧૭ જરા સુરત દિશ્વા દોગે ।

એક વેશાળી પૂર્ણિમાએ ચાંદનીમાં બેસીને એકાંતમાં એકલો હું હિમાલય તરફ નજર કરી બેઠો હતો. 'વૃદ્ધ શરણ ગચ્છામિ' નો મંત્ર રટી રહ્યો હતો. તે વખતે આ ગીત મને સ્કુયું હતું.

\*

### ૧૮ इस दुनियाके लोगोको ।

એક શહેરમાં હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે એક વાર કોઈ વાત પર મોટો ઝઘડો બિહો થઈ ગયો હતો અને બંને લોકો સેંકડોની સંખ્યામાં લાઠીઓ હાથમાં લઈને એક બીજા ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. તે દુઃખમય દૃશ્ય જોઈને મારા મનમાં જે લાવ જાગ્યા એ આ ગીતમાં છે.

\*

### ૧૯ शमा पे परवाझ क्यूँ पागल होता है ।

થિયોસોફિકલ સોસાયટીનાં સ્થાપનાર મેડમ એચ. પી. બ્લેવેલ્સ્કીની પ્રણયતિથિએ એક બહેરસલામાં આ ગીત મને સ્કુયું હતું.

\*

### ૨૦ आज्ञा आज्ञा मेरे दिलमे ।

એક મુકેષારે કરાંચીમાં ઈદગાહ મેદાનમાં લગભગ

ત્રીસ હજાર મુસલમાનોને એકસાથે નમાજ પઢતાં જોઈને મને આ ગીત સ્ફુર્યું હતું.

✽

૨૧ સહી, મૈ વિદ્રાવન ચલી।

એક વૈષ્ણવ લક્ષ્મણ લજન સાંભળતાં સાંભળતાં મને એક મુહૂર્ત માટે એમ લાગ્યું કે, હું એક ગોપીમાં બદલાઈ ગયો છું અને મારી અંદર ‘ગોપીમતિ’ અને ‘ગોપીગતિ’ તે વખતે હું અનુભવી રહ્યો હતો. તે વેળાએ આ ગીત મને સ્ફુર્યું હતું.

✽

૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫ અને ૨૬મા ભજનોની શ્રીગીતા માટે જુઓ! ૧૬૪મું ૩૦મું.

✽

૨૭ મૈ हूँ तेरा तू है मेरा।

શાંતિનિકેતનમાં એક રાતે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની મમાધિની પામે હું બેઠો હતો અને તેમનું સ્મરણ કરી રહ્યો હતો. તે વખતનું આ ભજન છે. જોકે ભજનની ભાવના અને પહેલી બે લીટીઓ મને સ્ફુરી આવી હતી તથાદિ મેં ગુરુદેવનાં પ્રથમ દર્શન કર્યાં હતાં.

✽

૨૮ મેં કૌન હૂં, મેં કૌન હૂં।

આ ગીત સિમલામાં સ્કુર્ચુ. એકાંતમાં બેઠો હતો તે વખતે શ્વાસનો અવાજ ‘હુ’ હુ’માંથી ‘તુ તુ’માં બદલાઈ ગયો હતો.

\*

૨૯ તેરી કૃપા હી મેરો આવાર।

અમેરિકામાં પેન્ડલહિલમાં મળેલી સેમિનારમાં એક દિવસ Gilt and Grace— પાપ અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ — એ વિષય ઉપર ચર્ચા-વિચારણા થતી હતી. પરંતુ બધા કેઈ ખાસ નિરાકરણ પર આવી શક્યા નહોતા. એટલે હમેશના નિયમ મુજબ બધા થોડો વખત મૌનમાં શાંત બેસી રહ્યા. તે વખતે અંદરથી મને આ લીટીએ સ્કુરી અને એની ધૂન હું પાંચ મિનિટ સુધી જાણતો રહ્યો એ ધૂન પૂરી ચતાં બધાને એમ લાગ્યું કે પોતાના મનનું કંઈક સમાધાન થયું છે. એ લોકો આ કહીને અર્થ સમજતા નહોતા, એટલે મને એને અંગ્રેજીમાં સમજાવવાનું કહ્યું અને એનો અર્થ વ્હણતાં એ લોકોને લાગ્યું કે આ લાવ જ આખી ચર્ચાના નિષ્ણાસ છે.

## FAREWELL BELOVED FRIENDS!

[ પૂ આચાર્ય અમેરિકા-વાના કરી આવ્યા ત્યારથી હું નાતાલે વિદેશી મિત્રોને પૂ શુદેવ ગીન્દનાથ શાકુન્તુ એકાદ કાવ્ય કે એનુજ દર્શક ઉપાર્જનિ મોકલે છે ૧૯૬૫ની ૭મી મેને દિને પૂ આચાર્ય સિતે વર્ષના થયા હતા એ વેળાએ તેઓશ્રીએ વિદેશી મિત્રોને એ પત્ર વ્યાપીને મોકલ્યો હતો, એ અહીં આપીએ છીએ ]

Dear Friends,

I am seventy years old to-day! As I look back at this long tract of time, one ever-enlarging realization stands out in bold relief. It is the truth, that it is the Divine Grace that has sustained me all through. May be, that is why at the end of a seminar on the theme of 'Guilt and Grace', convened at the Quaker Centre for study and contemplation in Pendle Hill, Wallingford, Pennsylvania, U S A (at the seminar I was

only an observer, though), an irresistible urge prompted me to exclaim in accents almost of ecstasy:

‘The Grace of God is my sole support,  
The Grace of God is my sole sustenance  
A thousand times  
heartfelt thanks, *therefore*,  
to Him—to Him.’

And, indeed, where there is a consciousness of the Divine Grace, there is also the fervour of deep gratitude.

This Grace of God has revealed itself in an endless variety of ways. But in a special way it has descended on me in the form of many, many rich and rewarding friendship—East, West, North and South. The love of innumerable friends has been a window through which I have glimpsed the ever-radiant face of God,—God, who is Love. And a regular contact with them has been a source of perpetual blessing to me. But hereafter I am afraid I shall not be able to maintain this contact with my usual regularity owing to several limitations, mainly physical—an aftermath of a recent spell of

serious illness. Therefore, my friends, you will understand if in future I write to you only occasionally.

However, dear friends, believe me, when I say that the benedictory impact of your affection over the years will continue to surround me like the springtime of the soul, particularly when every morning and every evening I sit on the prayer-carpet. Your love, therefore, will also mingle in the ever-flowing stream of my salutation to God—the Giver of all graces and gifts. And if there is any one song of my revered teacher, the poet Rabindranath Tagore, which my soul often sings during the current, oncoming twilight of my life, it is the following song:

‘In one salutation to Thee my God,  
let all my senses spread out and touch  
this world at Thy feet.

Like a rain-cloud of July hung low  
with its burden of unshed showers  
let all my mind bend down at Thy  
door in one salutation to Thee.

Let all my songs gather together their  
diverse *śānta* a single current

and flow to a sea of silence in one salutation to Thee.

Like a flock of homesick cranes flying night and day back to their mountain nests let all my life take its voyage to its eternal home in one salutation to Thee'

— Gitanjali

Farewell, then, beloved friends, and gratitude, too, to you for your most precious gift of heart-enlarging friendship.

With abiding love,